

TECHNICKÁ UNIVERZITA LIBEREC

Pedagogická fakulta

Marcela Radonská

**Metajazyk soudobých učebnic českého jazyka pro 7. a 8. ročník
ZŠ (Porovnání produkce různých nakladatelství ČR)**

1998

TECHNICKÁ UNIVERZITA LIBEREC

Pedagogická fakulta

Katedra: Českého jazyka

Kombinace oborů: Český jazyk a německý jazyk

Metajazyk soudobých učebnic českého jazyka pro 7. a 8. ročník ZŠ (Porovnání produkce různých nakladatelství ČR)

Diplomová práce 97-FP-KČL-011

Autor:

Marcela Radonská

Nová 657

Rychnov u Jablonce nad Nisou

46802

Podpis: *Marcela Radonská*

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Milan Žemlička

Počet	stran	obrázků	tabulek	příloh (včetně tabulkových)
	88	-	1	13

V Liberci dne 20. 4. 1998

Technická univerzita v Liberci

FAKULTA PEDAGOGICKÁ

461 17 LIBEREC 1, Hálkova 6 Tel./Fax: 048.5227332

Katedra: českého jazyka a literatury

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(závěrečného projektu)

diplomant: Marcela Radonská

adresa: Nová ul. 657, 468 02 Rychnov u Jablonce n.N.

obor: český jazyk - německý jazyk

Název DP: Metajazyk soudobých učebnic českého jazyka
..... pro 7. a 8. třídu - porovnání produkce
..... různých nakladatelství v ČR

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Milan Žemlička

Termín odevzdání: 30. duben 1998

Pozn. Podmínky pro zadání práce jsou k nahlédnutí na katedrách. Katedry rovněž specifikují zadání: východiska, cíle, předpoklady, metody zpracování, základní literaturu (zpravidla na rub tohoto formuláře). Zásady pro zpracování DP lze zakoupit v Edičním středisku TU v Liberci a jsou též k dispozici v UK TU, na katedrách a na Děkanátu Fakulty pedagogické.

V Liberci dne 29. května 1997 19..

.....
vedoucí katedry

.....
moděkan

Převzal (diplomant):

Datum: 17. 11. 1997

Podpis: M. Radonská

Prohlášení o původnosti práce:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla veškerou použitou literaturu.

V Rychnově u Jablonce nad Nisou dne 16. 4. 1998

Marcela Radonská

Marcela Radonská!

Poděkování:

Děkuji doc. PhDr. Milanu Žemličkovi za jeho inspirující rady a kritické připomínky a mému bratru Tomášovi za pomoc při počítačovém zpracování.

svému

Prohlášení o využívání výsledků diplomové práce:

Jsem si vědoma toho, že diplomová práce je majetkem školy, že s ní nemohu sama bez svolení školy disponovat a že může být zapůjčena či objednána za účelem využití jejího obsahu.

Beru na vědomí, že po pěti letech si mohu diplomovou práci vyžádat v Univerzitní knihovně Technické univerzity v Liberci, kde je uložena.

Marcela Radonská

Nová 657

468 02 Rychnov u Jablonce nad Nisou

RESUMÉ

Tato diplomová práce se zabývá metajazykem vybraných učebnic českého jazyka 7. a 8. ročníku ZŠ (nakladatelství Fortuna, Jinan). Cílem je posoudit jejich společné a rozdílné rysy. Práce je zaměřena na jazykovou úroveň učebnic, stručně jsou charakterizovány i jejich formální a obsahové rysy, v dalších částech se hovoří o teorii a vývoji učebnice. Práce obsahuje také výsledky ankety a její závěrečná část shrnuje představu kvalitní učebnice.

V diplomové práci se prezentuje a hodnotí to, jakým způsobem jsou v učebnicích českého jazyka formulovány úkoly, jak je demonstrováno učivo ve výkladových částech, jaké jazykovědné termíny se v učebnicích objevují, jakou slovní zásobu učebnice obsahují a jak ji procvičují, jak pracují s uměleckým textem, jak podněcují žáka ke komunikaci, jak podporují jeho aktivitu.

SUMMARY

This thesis looks into metalanguage of selected textbooks of Czech language for the seventh and eighth classes of basic school. The goal is to assess both their common and differing features. The thesis concentrates on language level of these textbooks. Their formal and of the content features are also described briefly. Other parts tell about the theory and development of the textbook as such. The thesis contains also results of survey and the idea about first-quality textbook.

The thesis presents and evaluates textbooks of Czech language in different aspects: how are formulated the tasks, how is demonstrated the subject matter in the interpretation parts, what linguistic terms are used, what vocabulary do the textbooks contain and how do they exercise it, how the textbooks work with the art text, how do they stimulate a pupil to communication, how do they support pupil's activity.

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Diplomarbeit beschäftigt sich mit der Metasprache der ausgesuchten Lehrbücher tschechischer Sprache für die 7. und 8. Klasse der Grundschule (Verlag: Fortuna, Jinan). Ihr Ziel ist es, die Gemeinsamkeiten und Unterschiede zu beurteilen. Die Arbeit untersucht das sprachliche Niveau der Lehrbücher ebenso wie die formalen und inhaltlichen Züge, welche aber nur kurz charakterisiert werden, und behandelt die Theorie und Entwicklung im Bereich der Lehrbücher. Die Arbeit beinhaltet auch die Ergebnisse einer Umfrage und vermittelt im Schlußteil die Vorstellung von einem qualitativ hochwertigen Tschechischlehrbuch.

In der Diplomarbeit wird präsentiert und bewertet, auf welche Art und Weise die Aufgaben in den Lehrbüchern formuliert werden, wie ein Lehrstoff demonstriert wird, welche linguistischen Termini vorkommen, welcher Wortschatz eingeschlossen ist und wie er geübt wird, wie die Lehrbücher mit einem literarischen Text arbeiten, welche Impulse sie zur Kommunikation geben und wie sie die Schüleraktivität unterstützen.

ÚVOD.....	1
I. TEORETICKÁ ČÁST	2
1. ZÁKLADNÍ VYMEZENÍ POJMŮ A HESEL	2
1.1 Učební text, učebnice, textové typy.....	2
1.2 Funkce učebního textu / učebnice	3
1.3 Didaktické zásady	4
1.4 Kritéria pro hodnocení učebnic.....	6
1.5 Postavení učebního stylu v soustavě funkčních stylů.....	10
1.6 Stylová norma, stylový model učebnic	12
2. STAV UČEBNIC	14
2.1 Stav do 80. let	14
2.2 Stav učebnic ČJ v 90. letech.....	19
II. ANALÝZA DIDAKTICKÉ ÚČINNOSTI	22
1. ANALYZOVANÉ UČEBNICE	22
2. SPOLEČNÉ A ROZDÍLNÉ RYSY	23
2.1 Formální.....	23
2.2 Obsahové	27
2.3 Struktura lekce	30
3. JAZYKOVÁ ÚROVEŇ UČEBNIC.....	31
3.1 Termíny, jednotnost názvosloví.....	32
3.2 Slovní zásoba v učebnicích ČJ.....	34
3.3 Úkoly, cvičení a jejich formulace	40
3.4 Umělecký text v učebnicích ČJ	44
4. JAZYK UČEBNIC A KOMUNIKACE	47
5. KONFRONTACE S TEORETICKÝMI POŽADAVKY	55
5.1 Funkce učebnice.....	55
5.2 Didaktické zásady	57
5.3 Kritérium jazykového obsahu	58
5.4 Soulad s osnovami.....	60
5.5 Pravidla pro srozumitelnost textu	62
6. POROVNÁNÍ METAJAZYKA V ANALOGICKÝCH KAPITOLÁCH	65
6.1 Porovnání vybrané kapitoly v učebnicích ČJ pro 7. ročník.....	65
6.2 Porovnání vybrané kapitoly v učebnicích ČJ pro 8. ročník.....	70
III. ANKETA	77
IV. KVALITNÍ UČEBNICE	80
ZÁVĚR.....	87

SEZNAM PŘÍLOH

- Příloha č. 1 Piktogramy užívané v učebnici Jinan
- Příloha č. 2 Obrazové symboly učebnice Fortuna 1 a Fortuna 2
- Příloha č. 3 Celkový počet stran a obrázků ve sledovaných učebnicích pro 7. a 8. ročník (tabulka)
- Příloha č. 4 Obsah učebnice Fortuna 1 pro 7. ročník
- Příloha č. 5 Obsah učebnice Fortuna 2 pro 7. ročník
- Příloha č. 6 Přehled celkového počtu ukázek (a literárních textů zvlášť) ve sledovaných učebnicích pro 7. a 8. ročník (tabulka)
- Příloha č. 7 Porovnání učebnicového textu s jeho knižní předlohou - Robinson Crusoe
- Příloha č. 8 Porovnání učebnicového textu s jeho knižní předlohou - Klapzubova jedenáctka
- Příloha č. 9 Porovnání učebnicového textu s jeho knižní předlohou - Saturnin
- Příloha č. 10 Porovnání výkladových textů k tématu „Slovo a jeho význam“ ve sledovaných učebnicích pro 7. ročník
- Příloha č. 11 Procentuální podíl konkrétních a abstraktních podstatných jmen ve výchozích a výkladových textech sledovaných učebnic 8. ročníku (tabulky)
- Příloha č. 12 Počet slov ve větě ve výkladovém a vyprávěcím textu ve sledovaných učebnicích 7. a 8. ročníku (tabulka)
- Příloha č. 13 Počet výkladových textů, ukázek určených k procvičování učiva, úkolů a cvičení ve vybraných kapitolách sledovaných učebnic 7. a 8. ročníku (tabulka)

SEZNAM ZKRATEK

ČJ	český jazyk
F1	učebnice nakladatelství Fortuna, autorky: Balkó, Zimová
F2	učebnice nakladatelství Fortuna, V. Styblík + kol.
MP	metodický průvodce
roč.	ročník
SPN	Státní pedagogické nakladatelství
tř.	třída
UČJ	učebnice českého jazyka
ZŠ	základní škola

Motto:

„Učební texty mají žáky nejen vzdělávat, ale i vychovávat, vzbuzovat v nich kladný vztah k národnímu jazyku, lásku a úctu k němu. To je veliký a odpovědný úkol pro jejich autory a pro učitele, kteří jich budou používat.“

(P. Hauser)

ÚVOD

V této práci se budeme zabývat metajazykem učebnic českého jazyka pro základní školu se zaměřením na 7. a 8. ročník. Slovník cizích slov definuje metajazyk jako jazyk sloužící k popisu a výkladu stavby jiného jazyka. Metajazykem učebnice českého jazyka rozumíme tedy jazyk, kterým jsou popisovány a prezentovány jazykové jevy, zadávány úkoly, formulovány poučky...

V současné době je téma **učebnice** velmi naléhavé. Tvorba a vydávání učebnic se staly jednou z oblastí trhu. Učebnice jsou výhodným zdrojem jistých zisků zejména proto, že učitelé, žáci a studenti se bez dobrých učebnic neobejdou.

Své představy o dobré učebnici vyslovil už J. A. Komenský ve své Didaktice velké, kde shrnuje historickou zkušenost lidstva o úloze učebnic při vyučování. Jeho dílo představuje skutečný základ, na kterém mohou stavět další generace autorů učebnic.

Z poměrně široké nabídky učebnic ČJ na našem trhu jsme pro tuto práci vybrali tři nejfrekventovanější zástupce - učebnice ČJ pro 7. a 8. ročník vydané r.1993 nakladatelstvím Jinan a dvě po sobě následující učebnice publikované v roce 1995 nakladatelstvím Fortuna, které zpracovaly dva různé autorské kolektivy.

Cílem naší práce je posoudit společné a rozdílné rysy zmíněných učebnic. Pokusíme se zhodnotit kvalitu učebnic se zaměřením na jejich jazykové zpracování. Budeme hledat odpovědi zejména na následující otázky: Jak svým jazykem podněcují učebnice ČJ žáka k činnosti? Jak formulují své požadavky a úkoly? Vedou ke komunikaci? Vedou žáky k samostatnosti? Jsou obtížné k pochopení? Jak pracují s termíny? Existuje v různých učebnicích jednotnost názvosloví? Užívají slovní zásobu přiměřenou věku svých uživatelů?

Práce je rozdělena do čtyř částí. Teoretická část seznamuje se základními pojmy a hesly k dané problematice. Věnuje se i stavu učebnic před rokem 1989 a po něm. Ve druhém oddíle jsou podrobně analyzovány vybrané učebnice ČJ pro 7. a 8. ročník ZŠ. Třetí část prezentuje výsledky ankety, ve které učitelé českého jazyka na ZŠ sdělují své názory na učebnice rozebírané v předešlé kapitole. Čtvrtá část podává představu kvalitní učebnice.

Sběr informací sloužících jako podklad pro tuto práci byl ukončen 14. 4. 1998.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1. Základní vymezení pojmů a hesel

1.1 Učební text, učebnice, textové typy

P. Hauser definuje učební text jako tištěnou nebo psanou pomůcku určenou k učení.¹ Dodává, že název učební text není v dosavadních didaktikách českého jazyka zastoupen. Učební text je nadřazený pojem obecný, konkrétní jsou druhy učebního textu. Jedná se o učebnice, sbírky cvičení, diktáty, přehledy učiva aj.

Nejdůležitějším z těchto druhů je učebnice. Existuje mnoho definic učebnic. Uvedeme alespoň některé:

„Učebnice (v širším smyslu) jsou všechny knižní (tištěné, psané) prostředky, specificky určené pro podporu procesu tvorby a nabývání vzdělání žáků, studentů a jiných osob.“²

„Za učebnici základního typu považujeme textový (knižní) materiál účelově vytvořený pro podmínky vyučování, je to vlastně textový model realizace procesu tvorby a nabývání vzdělání.“³

J. Průcha⁴ vymezuje pojem učebnice v rámci toho, v jakém systému ji zkoumáme (jako prvek projektu vzdělávání, jako jeden z didaktických prostředků, jako druh školní knihy). Ve výkladovém slovníku je definována jako kniha sloužící k učení, obsahující předepsanou látku.

V didaktikách českého jazyka se učebnice chápe jako zvláštní druh učebnice odlišný od cvičebnice. Je členěna na tematické celky a lekce. Lekce je obvykle složena z výchozího textu, výkladu a cvičení. Poslední dvě složky jsou uskutečňovány texty výkladovými a cvičebními. Přemysl Hauser je označuje názvem textový typ.⁵ Vyděluje ještě zvláštní typ dokladový a typ výchozí.

Posláním výchozího textu je představit jazykový jev v konkrétním užití tak, aby se pak stal východiskem výkladu (odtud výchozí). Jazykový jev musí být v textu zastoupen

¹ Hauser, P.: Texty v učebnicích, jejich historie, povaha a funkce. In: Učební text, s. 17

² Sýkora, M.: Učebnice, s. 5

³ Sýkora, M.: Učebnice, s. 23

⁴ Průcha, J.: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic, s. 9 - 11

⁵ Hauser, P.: Texty v učebnicích, jejich historie, povaha a funkce. In: Učební text, s. 17

v dostatečné míře a v příznačné podobě. Výchozí texty rozlišujeme podle jejich původu (texty přejaté z literatury a texty konstruované) a podle příslušnosti ke stylové oblasti (texty umělecké, odborně popularizační, publicistické...). Obě hlediska se ovšem prolínají. Přejímají se texty zejména z literatury umělecké, které je však obvykle nutno upravit. Musí se přitom ovšem zachovat míra, aby nedošlo k úplnému zkreslení jazyka původního autora. Konstruované texty obsahují více jazykových jevů, bývají však někdy neumělé, obsahově nezajímavé.

Výkladový typ může být podán uceleně, nebo je při výkladu složitějších jevů rozčleněn na úseky spojené s cvičeními, což je didakticky výhodnější. Výklad může být podán monologicky, tj. souvisle, nebo formou příkazů a návodných otázek. Ucelený výklad představuje běžné podání odborného textu. Forma otázek a příkazů má přesněji vést žáka a přitom mu dát možnost, aby si učivo osvojil sám. Z jazykových prostředků výkladového textu je důležitá zejména terminologie.

Ve výkladovém textu se používá příkladů na konkrétní jazykové jevy. Ty tvoří dokladový text. Jejich výběr je podřízen nejen požadavkům jazykovědným, ale obráží také současnou společenskou situaci. To se projevuje ve volbě soudobých živých jazykových prostředků. Patrné je to hlavně ve skladebních výkladech, kde doklady představují věty, souvětí nebo celé texty.

Cvičební typ je zastoupen ve cvičebnicích či procvičovacích úkolech buď jen slovy, nebo spojením slov, jednotlivými izolovanými větami, nebo obsahově souvislými texty. Těchto posledních se týkají stejná hodnotící hlediska jako textů výchozích. Výrazněji než u výchozích textů v nich převažují texty převzaté nad konstruovanými. Vyjadřují většinou skutečnosti z běžného denního života.

1.2 Funkce učebního textu / učebnice

M. Jelínek považuje obecně za hlavní funkci učebních textů to, že mají napomáhat výuce při různé odborné vyspělosti adresátů.⁶ Podle E. Minářové mají všechny učební texty společnou funkci. „Předávají odborné poznatky v předem vymezené posloupnosti, míře a hloubce. Mají vzdělat, poučit. Cílem není jen prezentace teorie, ale možnosti jejího osvojení. Navíc mají učební texty také upoutat pozornost, ovlivnit a podpořit zájem o vzdělávání.“⁷

⁶ Jelínek, M.: Charakteristika stylu učebních textů. In: Učební text, s. 57

⁷ Minářová, E.: Proměny učebního textu. In: Učební text, s. 204

„Funkcí učebnice se rozumí úloha, předpokládaný cíl, účel, který má tento didaktický prostředek ve výchovně vzdělávacím procesu splňovat.“⁸ Existuje celá řada klasifikací funkcí učebnice. Průcha uvádí tyto základní funkce:

- Sdělovací (informační): Spočívá v tom, že učebnice prezentuje verbální a obrazové informace pro daný obsah vzdělání.
- Řídící: Učebnice ovlivňuje pomocí svých specifických prostředků řízení učení (resp. vyučování).
- Stimulační: Učebnice rozvíjí specifickými prostředky aktivní zájem žáků o učení, pozitivní postoje k obsahu vzdělání.
- Racionalizační: Učebnice je prostředkem racionálního osvojování obsahu vzdělání (tím, že učivo je interpretováno tak, aby žák mohl z učebnice samostatně studovat).
- Výchovná: Učebnice obsahuje životní zkušenosti, příklady způsobů jednání lidí, ukazuje žákům vzory k chování ve společenské praxi.

1.3 Didaktické zásady

Vyučování, a tedy i učebnice, které jsou jeho součástí, se řídí didaktickými zásadami. Bylo by chybné považovat je za strohé předpisy, neboť vyplývají z dosaženého didaktického poznání a jsou ověřené zkušenostmi. „Jsou to obecné požadavky, které v souladu se základními zákonitostmi výuky a s výchovně vzdělávacími cíli určují její charakter.“⁹ Vztahují se na všechny stránky výchovně vzdělávací činnosti, tj. na učitelovu vyučovací činnost, na poznávací činnost žáka, na učivo atd. Pro didaktické zásady je vedle stránky objektivní (jsou odvozeny z objektivních zákonitostí výuky) příznačná také stránka subjektivní. Záleží totiž na učiteli, na jeho kvalifikaci, osobní odpovědnosti atd., zda vytyčené požadavky při výuce skutečně uplatní. Úspěšnost výuky a její řízení závisí do značné míry na tom, jak jsou tyto zákonitosti a jejich systém respektovány.

Pedagogičtí klasikové uvádějí tyto zásady:

- A. Komenský: názornost, aktivita, uvědomělost, postupnost, soustavnost, trvalost, shoda s přírodou
- J. Rousseau: přirozenost, názornost, aktivita, individuální přístup
- H. Pestalozzi: názornost, soustavnost, výchovnost

⁸ Průcha, J.: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic, s. 15

⁹ kol. autorů.: Pedagogika II, s. 83

V současné době se nejčastěji uvádějí tyto didaktické zásady, které by měla dobrá učebnice respektovat: zásada uvědomělosti, názornosti, soustavnosti, aktivity, přiměřenosti, trvalosti a individuálního přístupu.¹⁰ Na základě didaktických zásad se pak formulují didaktická pravidla, což jsou pokyny pro správné a účinné vedení vyučovacího procesu.

Uvedeme stručnou charakteristiku jednotlivých didaktických zásad:¹¹

Zásada názornosti:

Již dávno je známa zkušenost, že reálné věci a jevy ukazované žákům při vyučování usnadňují zvládnutí učiva. Názornosti je třeba užít vždy, když reálné představy neumožňují žákům vytvářet nové představy. Tato zásada se nejvíce uplatňuje při počátečním vnímání skutečnosti, kde je jeho cílem vytvoření jasných a živých představ, dále při přechodu k abstraktnímu myšlení a také při systematizaci vědomostí, při opakování i při užívání získaných vědomostí v praxi.

Zásada uvědomělosti a aktivity žáků

znamená, že žáci mají uvědomělý vztah k učení, který je nutným předpokladem k tomu, aby byli skutečně poznávajícími subjekty. Uvědomělý vztah žáků k učení se projevuje v jejich aktivní snaze konat práci co nejlépe a využívat při ní svých sil a schopností. Dále znamená, že si žáci při vyučování aktivně osvojují vědomosti a jsou vedeni k pochopení objektivních zákonitostí poznávaných předmětů a jevů a že dovedou samostatně užívat vědomostí, dovedností a návyků v praxi.

Zásada soustavnosti

je požadavek, aby učivo tvořilo takovou didaktickou soustavu, která by žákům umožnila osvojení vědomostí v logickém uspořádání a aby učitel i žáci pracovali systematicky (od jednoduchého ke složitému, od konkrétního k abstraktnímu apod.).

Zásada přiměřenosti

je požadavek, aby se osvojované vědomosti opíraly o dosavadní vědomosti a zkušenosti žáka a aby osvojovaný systém vědomostí přispíval k vyššímu stupni jeho rozvoje.

¹⁰ Maňák, J.: Nárys didaktiky, s. 10

¹¹ Kořínek, M.: Didaktika základní školy, s. 110 - 117

Zásada trvalosti

je požadavek řídit vyučování tak, aby si žák poznatky osvojil tak bezpečně, aby jich dovedl s jistotou použít ve své činnosti. Cestou k trvalému osvojení vědomostí, dovedností a návyků je zdůraznění aktivity žáků při veškerém učení. Žáci mají být vedeni k tomu, aby se zaměřili na učivo podstatné, aby se naučili najít hlavní myšlenku. Pochopení podstatného usnadňuje i zapamatování podrobností. Důležité je také, aby se žáci naučili spojovat osvojenou hlavní myšlenku se znalostmi, které již mají. Trvalých vědomostí žáků je možno dosáhnout tehdy, jsou-li při vyučování zachovávány všechny předcházející zásady.

1.4 Kritéria pro hodnocení učebnic

1.4.1 Základní kritéria pro hodnocení učebnic ČJ¹²

CÍLE A PŘÍSTUPY K DANÉMU VZDĚLÁVACÍMU KONTEXTU:

- Korespondují cíle vytyčené učebnicí českého jazyka (UČJ) s cíli, které si stanoví daný program, a s potřebami žákovské populace?
- Hodí se daná UČJ do daného vzdělávacího kontextu?
- Jak dalece je UČJ rozsáhlá? Pokrývá většinu položek podle potřeb dané populace? Jak dalece je dobrým zdrojem ČJ jak pro učitele, tak žáky?
- Jak dalece poskytuje učiteli a žákům prostor pro svobodnou volbu výukových a učebních strategií?

CELKOVÉ USPOŘÁDÁNÍ A GRAFICKÉ ZPRACOVÁNÍ

- Jaké jsou jednotlivé komponenty učebního souboru (např. učebnice, cvičebnice, metodický průvodce, audio kazety, video kazety s připravenými úkoly, atd.)?
- Jaké jsou principy, podle nichž je UČJ organizována (např. podle jazykových struktur, funkcí, tematických okruhů, dovedností, atd.)?
- Jak je jazykový materiál uspořádán z hlediska jeho posloupnosti.
- Je recyklace a opakování učiva vyhovující?
- Obsahuje UČJ referenční části (např. příloha shrnující gramatické učivo)? Je některá z těchto referenčních částí vhodná pro samostudium?
- Usnadňuje grafické zpracování orientaci v UČJ?

¹² Ivanová, J.: Základní seznam kritérií pro rychlé hodnocení a předběžný výběr učebnic ČJ. Praha 1997

JAZYKOVÝ OBSAH

- Pokrývá UČJ základní gramatické st
- ruktury se zřetelem k jejich vhodnosti pro danou jazykovou pokročilost a přihlíží přitom k potřebám žáků?
- Je materiál sloužící k učení slovní zásoby vhodný ve smyslu množství a rozsahu slovní zásoby?
- Obsahuje UČJ materiál vhodný pro práci v oblasti výslovnosti? (Je zaměřen na osvojení jednotlivých hlásek, slovního přízvuku, větného přízvuku, intonace?)
- Je UČJ zaměřena také na použití jazyka v nadvětných celcích, především ve smyslu celkové výstavby textu a konvencí využití jazykových prostředků, např. jak se účastnit konverzace, jak stylizovat rozsáhlejší slohové útvary, jak vyhledávat základní informace v textu? (Podstatné především v případě střední a pokročilé jazykové úrovně.)
- Zabývá se UČJ slohovým využitím jazykových prostředků a jejich vhodností? (Je slohové využití jazykových prostředků pojednáváno v rámci modelů určité společenské situace?)

DOVEDNOSTI

- Jsou čtyři základní jazykové dovednosti (poslech a čtení s porozuměním, ústní a písemné vyjadřování) adekvátně pokryty vzhledem k cílům a požadavkům osnov pro danou úroveň?
- Jsou jednotlivé dovednosti navzájem integrovány?
- Jsou texty určené ke čtení a úkoly zaměřené na čtení s porozuměním vhodné pro danou věkovou skupinu vzhledem k jejich zájmům, jazykové pokročilosti, atd.? Obsahuje UČJ dostatek materiálu vhodného pro čtení s porozuměním?
- Jaká je kvalita materiálu určeného k nácviku poslechu?
- Vybaví materiál určený pro nácvik ústního vyjadřování (dialogy, předvádění rolí, ...) žáka patřičně pro skutečnou komunikaci?
- Jaká je vhodnost zvolených aktivit zaměřených na rozvoj písemného vyjadřování vzhledem k množství poskytnutého vedení a kontroly ze strany učitele, vzhledem ke stupni přesnosti a plynulosti vyjádření, vzhledem k výstavbě delších písemných projevů (např. výstavba odstavců) a vzhledem k jejich stylistickému zaměření?

TEMATICKÉ ZAMĚŘENÍ

- Obsahuje UČJ dostatek materiálu, který je podstatný vzhledem ke skutečným zájmům žáků?
- Jsou témata dostačující se zřetelem k jejich rozsahu a množství?
- Vedou témata k rozvoji jazykového uvědomění a k obohacování jazykové zkušenosti žáků?

- Budou žáci schopni porozumět společenskému a kulturnímu kontextu tak, jak je v UČJ prezentován?

LINGVODIDAKTIKA

- Jaké lingvodidaktické přístupy jsou preferovány autorem/autory UČJ? Jsou vhodné pro daný vzdělávací kontext?
- Jaká míra aktivity ze strany žáků je očekávána?
- Jaké metodické postupy jsou používány v případě prezentace nových jazykových prostředků? Jaká je jejich vhodnost pro danou žákovskou populaci?
- Jsou rozvíjeny komunikativní schopnosti žáků?
- Obsahuje daná UČJ návod či pomoc týkající se rozvoje studijních dovedností a návyků?
- Je od žáků očekáváno, že převezmou za své učení určitý díl zodpovědnosti (např. specifikací svých studijních cílů)?

METODICKÝ PRŮVODCE

- Jak dalece je MP dostatečnou oporou pro učitele a jaká je jeho úplnost ve smyslu obsaženosti?
- Zabývá se MP adekvátně metodickými postupy, jazykovými prostředky, dovednostmi, specifickými kulturními reáliemi?
- Stanoví autoři v MP základní principy a výchozí předpoklady dané UČJ?
- Obsahuje MP klíč ke cvičením?

ČINITELÉ PRAKTICKÉHO CHARAKTERU

- Jaká je finanční náročnost celého učebního kompletu? Je cena adekvátní?
- Jaká je trvanlivost jednotlivých komponentů? Jsou z výtvarného a jazykového hlediska atraktivní?
- Jaká je jejich dosažitelnost? Jak snadná bude přibývání dalších výtisků?

1.4.2 Ukazatele kvality učebnic (podle Martínkové)

Jednoduchý přehled k hodnocení českých učebnic, ve kterém jsou zahrnuty všechny nejdůležitější ukazatele kvality učebnic, sestavila V. Martínková.¹³

1. Učebnice koresponduje se závaznými kurikulárními materiály	A) v rámci jednoho školního roku
ano - ne
B) v rámci víceletého cyklu
ano - ne
C) v rámci dílčího tématu
ano - ne
2. Odborná (vědecká) správnost	ano - ne
3. Přiměřenost - srozumitelnost	ano - ne
4. Jazyková správnost	ano - ne
5. Logické uspořádání	ano - ne
6. Výrazná grafická úprava	ano - ne
7. Vazba	A) pevná
B) brožovaná
C) v kroužkovém pořadači
D) volné listy v přebalu
E) jiné
8. Skladba učebnice	A) výklad
B) ukázkové testy
C) paradigmaty, grafy, schémata, tabulky
D) obrázky
E) otázky, cvičení, náměty
9. Didaktická úroveň	A) vysoká
B) průměrná
C) nízká
10. Doplnující materiály	A) pracovní sešit
B) metodický průvodce
C) kazeta
D) videokazeta
E) počítačový program
F) fólie
G) jiné
11. Další zajímavosti učebnice	

¹³ Martínková, V.: Hodnocení učebnic. ČJL, 44, 1993-94, č. 3-4, s. 83

1.4.3 Hodnocení učebnic (podle Průchy)

J. Průcha hodnotí na učebnicích: vlastnosti učebnice (komunikativní, obsahové, ergonomické), fungování učebnice (přímo ve vyučování, názory a postoje uživatelů) a efekty učebnice (změny ve vědění subjektů vlivem učení z učebnice).¹⁴

Považujeme za užitečné zmínit se o daných vlastnostech učebnice:

Komunikativní: Jde o vlastnosti dané jednak verbálními prostředky (jazykem a stylem textu učebnice), jednak neverbálními prostředky (obrazové prostředky, schémata, fotografie). Ze zjištění o komunikativních parametrech lze usuzovat zejména na obtížnost učebnic.

Obsahové: Jde tu o výzkum toho, jaké struktury, vztahy, návaznosti atd. mají učební obsahy začleněné do učebnic. Jedním ze základních problémů v této oblasti je problém převodu poznatků věd (a jiných oblastí lidské kultury) do učebnic. Další závažnou otázkou je určení rozsahu učiva začleňovaného do učebnic. V žádném případě by učebnice neměly být předimenzovány neúměrným množstvím poznatků encyklopedického charakteru. Obsahové vlastnosti učebnic se netýkají jen poznatků, ale např. i jejich hodnotové orientovanosti, emocionálnosti, zajímavosti pro uživatele.

Ergonomické: Jde o takové vlastnosti učebnice, které ji uzpůsobují být vyhovujícím pracovním nástrojem pro žáky. Tyto vlastnosti jsou dané druhem a velikostí písma, využitím barev (př. grafické odlišení důležitých a méně důležitých částí učiva).

1.5 Postavení učebního stylu v soustavě funkčních stylů

Hovoříme-li o učebnicích, je na místě zmínit se také o jejich stylu, který má řadu specifických rysů. Postavení učebního stylu v soustavě funkčních stylů, jejichž konstituujícím faktorem je (podle Chloupka) základní funkce projevu, není zcela pevné a je chápáno různým způsobem.

Vývoj funkční klasifikace stylů se ubírá dvěma protikladnými cestami. První cesta vede k neustále specializovanějšímu vyjadřování, k dalšímu osamostatňování dílčích funkčních stylů, což je zřetelné zvláště u odborného stylu, kde se vyčleňuje uplatněním didaktických zřetelů a respektováním vlastností příjemce i styl učební. Opačná tendence se projevuje v překrývání funkčních stylů a narušování hranic mezi nimi.

Učební styl do systému funkčních stylů zařazuje K. Hausenblas. Tvrdí, že promluvy učebního stylu „naprostou většinou patří do oblasti stylu odborného. Už sama existence

¹⁴ Průcha, J.: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic, s.39 - 42

kterékoli učebnice svědčí o tom, že v daném úseku bylo dosaženo potřebného stupně odbornosti.¹⁵ Přičemž stupeň odbornosti může být velmi různý. Promluvy tohoto stylu mohou z oblasti prakticky odborné přesahovat i do oblasti vědecké.

J. Chloupek rozděluje funkční styly na esteticky sdělné a sdělovací, kam zařazuje kromě stylu prostě sdělovacího a publicistického i styl odborný s dílčími oblastmi stylu vědeckého, prakticky odborného a populárně naučného, do něhož patří i styl učební, esejistický, administrativní a vojenský.¹⁶

E. Müllerová rozlišuje styl věcné, běžné a literární komunikace a styl korespondence. U stylu věcné komunikace vyděluje tyto dílčí styly: odborný, učební, esejistický, administrativní, publicistický a řečnický.¹⁷

U J. Krause najdeme rozdělení na styly běžně dorozumivací, umělecké a věcné, v nichž odlišuje styl odborný, jednací a publicistický. V rámci odborného stylu vyčleňuje styl pracovní populárně vědný a vědeckotechnický, k němuž řadí i styl učební.¹⁸

O učebním stylu se nezmiňují např. Mistrík nebo Hubáček. Ani Jelínek ho nezahrnuje do svého rozvrstvení funkčních stylů v Příruční mluvnici češtiny.

Nejdůležitějším rysem promluv učebního stylu je spojení a různé kombinování dvou základních funkcí: zpravovací, a to především vysvětlovací, a funkce řídicí.¹⁹ Müllerová hovoří o funkci vysvětlovací a vzdělávací. Právě spojením těchto funkcí se liší od odborného stylu, který je založen na jediné odborně zpravovací funkci.

Předpokládaný příjemce má ovládnout téma učebního textu, je tedy nutné dané učivo náležitě vysvětlit. Způsob podání látky musí zajistit co nejlépe její zvládnutí na stanovené úrovni. To se zajišťuje tím, že autor učebního textu působí na adresáta ve zcela určitém směru, že postup zvládnutí látky je cílevědomě řízen a výstavba textu podle toho uzpůsobena. Řídicí funkce má své dominantní postavení v soustavě úkolů a cvičení. Právě vhodná volba jednotlivých cvičení a jejich uspořádání vede k osvojení a praktickému zvládnutí učební látky. Řídicí funkce se uplatňuje také v řazení jednotlivých úkolů a cvičení, tj. od jednodušších ke složitějším. Výrazem vlastní řídicí funkce učebního textu jsou vedle úkolů a cvičení ještě tzv. kontrolní otázky, uváděné po určitém obsáhlejší celku. Zřejmou

¹⁵ Hausenblas, K.: Učební styl v soustavě stylů funkčních. Naše řeč, 55, 1972, č. 2-3, s. 150 - 158

¹⁶ Chloupek, J.: Stylistika češtiny, s. 43 a 173

¹⁷ Müllerová, E.: Funkční styly a jejich základní žánry v současné komunikaci. Praha, SPN 1991

¹⁸ Kraus, J.: Úvod do stylistiky pro informační pracovníky. Praha, UVTEI 1977

¹⁹ Hausenblas, K.: Učební styl v soustavě stylů funkčních. Naše řeč, 55, 1972, č. 2-3, s. 150 - 58

odborně zpravovací funkci mají v učebnicích pro základní školu poučky, popřípadě kratší výkladové pasáže.

„Řídící funkce učebnice a jakéhokoliv učebního textu je dána didaktickým zřetelem k uživateli. V dnešní době, kdy se učebnice vyznačují velkou mnohotvárností, kdy autoři jsou vynalézaví a maximálně se snaží motivovat žáky, by řídící funkce učebnic neměla být opomíjena.“²⁰

1.6 Stylová norma, stylový model učebnic

Jazykověda přiznává normativní charakter také stylu jako celku, stylovým faktorům, stylovým postupům a stylovým žánrům a tvarům. „Stylová norma působí na výběr a organizaci jazykových prostředků podle povahy a komunikačního cíle promluvy, popř. celého textu. Přitom je míra její závaznosti různá na ose (1) přidržení se vyjadřovacího modelu a (2) tvůrčí práce s textem modelu neurčeného.“²¹ Dodržování stylového modelu je dáno automatizací určitých stylových prostředků při sledování komunikačního cíle.

Pokud mluvíme o stylové normě, jde v řečové praxi spíše o soubor specifických norem pro typy komunikátů. Každá z nich stanoví, jak přiměřeně se máme vyjádřit, chceme-li spolehlivě dosáhnout dílčího komunikačního cíle. Čím jsou stylové normy určovány?

- Nejdůležitější význam pro jejich ustanovení je školní vzdělávání. Žáci se učí formulovat především ty písemnosti, kterými budou s okolím komunikovat. Obecně je dodržování stylových norem vizitkou člověka.
- Nemalý význam má kulturně politický vývoj společnosti, totiž dlouhodobá tradice, rozvoj vědy a techniky a vztah společnosti k jazyku.
- Jistou úlohu hraje i normotvorná činnost jazykovědců a dalších odborníků.

„Učební styl má nejen zprostředkovat předání určitých nutných informací, ale také aktivizovat zájem o ně, kontrolovat postup osvojení informací atd. Záměrné působení na adresáta je (vedle funkce odborně informativní) důležitým faktorem formujícím tento styl. Stylizace učebních textů je ovlivněna i tím, že učebnice, především školní, tvoří systém, jenž musí obsahem i formou splňovat nejen požadavky odborné, ale i didaktické.“²²

²⁰ Kvitková, N.: Učebnice českého jazyka z hlediska jejich řídící funkce. In: Učební text, s. 193 - 196

²¹ Chloupek, J.: Stylistika češtiny, s. 32

²² Chloupek, J.: Stylistika češtiny, s. 187

Většinu promluv učebního stylu bychom zařadili do stylu odborného. V učebnicích se uplatňuje zejména slohový postup výkladový a popisný. Svou náplní učiva zprostředkovávají učebnice ČJ i ukázky stylu uměleckého, publicistického a administrativního.

Nutnými vlastnostmi odborného vyjadřování jsou přesnost, jasnost, věcnost, soustavnost a zřetelnost předávané informace. Jasnost, zřetelnost a přehlednost se dosahuje již textovou výstavbou. Učebnice jakožto psaný komunikát má promyšlenou kompozici, je především rozpracován v horizontální linii. Učebnice je členěna na části, lekce, které jsou monotematické, ve výchozím textu je naznačeno téma, jež je dále rozvíjeno. Specifickým rysem kompozice je spojení jazykového sdělení s prostředky jiných kódů: užívá se schémat, náčrtů, ilustrací...

Projevy učebního stylu se realizují spisovným jazykem. V literárních textech a příkladových větách ve cvičeních se mohou objevit i další vrstvy národního jazyka (viz. 3.2.2).

Syntaktická stavba odborných textů je odrazem složitosti myšlenek a vztahů, které texty vyjadřují. V učebnicích pro základní školy musí být přizpůsobena věku vnímatele. Převažují jednoduché věty, při spojení vět dominuje podřadné souvětí nad souřadným. Z vět vedlejších jsou nejčastěji používány věty přívlastkové a předmětné. Orientaci v psaném textu napomáhá i grafika, např. užití interpunkčních znamének, systém závorek i systém velikostí písma.

Morfologickou stavbu psaného odborného textu charakterizuje především jeho spisovnost. Specifické rysy morfologické stavby nejsou příliš nápadné, neodráží se v nich autorský subjekt. Učebnicový text se vyznačuje vysokou četností v užití přítomného času, která souvisí s obecností obsahu sdělení a jeho časovou neaktuálností. Ze slovesných tvarů je nejčastější 3. os. sg., v zadání úkolů se nejvíce uplatňuje 2. os. pl. Z modů je základní indikativ.

Pro potřeby odborných textů, a tedy i učebnicových, se vytvořila specifická vrstva lexikálních jednotek - termínů (většinou substantiv a sdružených pojmenování). Obecně směřuje terminologie k internacionalizaci, běžně se české termíny udržují právě v oblastech, které jsou předmětem školní výuky. K porozumění termínů je potřeba určitého vzdělání a zkušenosti, proto se v učebnicích termíny vysvětlují příkladem, nebo je vysvětlení zahrnuto do výkladu. Nový termín má být vždy přesně vymezen při prvním užití v textu. Užívání terminologie není jediným rysem lexika učebnicových textů, je jím i zvýšený podíl slov přejatých. Kromě toho se v textech vedle termínů objevují i výrazy slaběji terminologizované, např. operace, struktura, systém.

Důležitým rysem odborného vyjadřování je tendence k nominalizaci, tj. relativně vyšší podíl substantiv a celé nominální fráze (substantivum s rozvíjejícími větnými členy) v textech.

2. Stav učebnic

2.1 Stav do 80. let

2.1.1 Počátky učebnice

Není nám známo, že by někdo soustavně zpracoval „dějiny“ učebnice, popř. že by z historického hlediska prozkoumal názory na její úlohu a funkce při nabývání vzdělání. Tento příspěvek čerpá zejména z poznatků M. Sýkory.²³

Učebnice (nebo jim podobné prostředky) můžeme hledat všude, kde se vyučovalo, kde byli lidé vzděláváni mimo primární praxi. Jako první příklad učebnice uvádí Sýkora dílo Marca Fabia Quintiliana (40 - 96 nebo 98 n. l.) Základy rétoriky, které jsou nejen učebnicí rétoriky, nýbrž i autorovým soustavným výkladem způsobu vyučování řečnickému umění čili výchovy řečníka. Quintilianus si byl vědom, že špičkový odborník (řečník) musí být co nejdokonaleji vybaven znalostí teorie, a to teorie čerpající z mnoha tehdy existujících oborů, o jejíž pojmy a principy by budoucí výborný řečník mohl opírat své výkony. Badatelé o Quintilianovi dokládají, že jeho pedagogické názory ovlivňovaly po staletí evropské pojetí vzdělávání.

Další vývoj evropské vzdělanosti je nepochybně spojen s uznáním křesťanského náboženství jako státního náboženství (r. 313, Edikt milánský). Potřeba vzdělaných kněží vedla k rychlému rozšíření latiny, která se stala jakýmsi pracovním jazykem církve a brzy i jazykem vzdělanců, stala se jádrem středověkého vzdělávání, hlavní obsahovou složkou i vyučovacím jazykem škol. A odtud vyplynula také potřeba učebnic latiny. Nejznámější učebnice latiny vznikaly ve 4. (Donatova) a 6. (Priscianova) století. Tyto starší učebnice byly zřejmě koncem 12. století nahrazeny učebnicí s názvem *Doctrinae*, jejímž autorem byl Alexandr de Villa Dei. Byly to učebnice latinské gramatiky, která tvořila po celý středověk hlavní obsah vzdělání (především na středním školství). V užším smyslu se rozumělo gramatikou vědění o jazyku, v širším smyslu se gramatikou chápala i četba klasiků.

²³ Sýkora, M.: Učebnice, s. 5 - 9

Středověké vyučování lze charakterizovat převahou učitelových aktivit. Hlavní užitou funkční schopností žáků byla paměť, hlavní metodou bylo mechanické doslovné opakování. Podpůrné funkce učebnic, pokud se vůbec uplatňovaly, byly zaměřeny na podporu paměti.

Ani v 15. a 16. století se vývoj učebnice nezastavil. Brzy se objevuje to, že obecné (gramatické) pravidlo se vysvětluje nejen na příkladech, ale též na obecných příkladech čili vzorech. Počátkem 17. st. se rozlišuje text v několika úrovních náročnosti, takže učebnicí bylo možno použít na různých stupních škol nebo pro žáky různě pokročilé. Konečně se výklad latinské gramatiky opírá o mateřský jazyk. Nesmíme zapomenout, že latině se po staletí vyučovalo jenom latinsky. V učebnicích se objevuje další specifický didaktický prvek - úlohy ke cvičení. Můžeme konstatovat, že počátkem 17. st. existovala řada příznivých okolností pro zásadní vystoupení J. A. Komenského, který věnoval problematice učebnic ve svém pedagogickém systému zvláštní pozornost.

2.1.2 Komenský a česká tradice

Jan Amos Komenský je autorem řady slavných a po celé Evropě rozšířených učebnic latinského jazyka. Jeho pojetí učebnice vycházelo ze systematicky zpracovaných a (tehdy) moderními vědeckými názory podložených poznatků o podstatě výchovy (resp. vyučování) stejně jako z jeho bohatých zkušeností studenta a úspěšného učitele. Komenský byl jedním z prvních a určitě nejvýznamnějších badatelů v moderním pojetí vyučování. Jeho systematická analýza podstaty vyučování se stala velmi hodnotným teoretickým základem koncepce slovně názorného a frontálně organizovaného vyučování. Jádro této koncepce přetrvalo dodnes, i když byly během následujících století některé jeho principy zpřesněny a jiné nově zavedeny.

Učební knihy zpracovávané Komenským od 30. let 17. století měly sloužit jako účinné nástroje naplňování programu: vševědou k vševýchově a všenápravě společnosti. Vzdělávání a výchově mají podle Komenského učební knihy napomáhat spolehlivě tak, aby vyučování probíhalo rychle, důkladně, ale i příjemně. Žáci mají mít nezbytné učebnice vždy po ruce, jejich užití ve vyučování je podřízeno cíli výuky.

Komenský požaduje, aby obsah i sloh učebnice byly přizpůsobeny dětské mysli. Dále doporučuje, aby byly učebnice zpracovány dialogickou formou. Dialog prý podporuje pozornost žáků, upevňuje vědění, napomáhá opakování. Výtah ze všech knih pak má být zobrazen na stěnách učebny (stručně) jako další prostředek při nabývání vzdělání.

Tvorbu učebních knih a jejich výstavbu podřizuje Komenský těmto základním didaktickým principům: zachovávat v textu učebních knih rovnováhu mezi složkami

teoretickými a praktickými; přirozený soulad mezi věcným a jazykovým vyučováním; sjednotit v textu složku literární se složkou slohovou a mluvnickou; výběr učiva redukovat přiměřeně k věku žáka na jevy prospěšné v praktickém životě; dodržet přesné rozvržení učiva v textu učebnice, aby učební kniha byla pevným vodítkem pro žáky i učitele.

U Komenského nacházíme stále aktuální názory a požadavky na didaktické zpracování učiva v učebním textu: příklady mají předcházet, praktické použití má následovat, podpíráno příslušným teoretickým poučením. K důkladnému spolehlivému osvojení učiva přispívá podle Komenského vedle přesné, jasné a přehledné výstavby učební knihy i jazyková a věcná správnost textu. Učebnice mateřského jazyka mají pěstovat řečové - komunikativní dovednosti žáka, prohlubovat je, poskytovat základní poznatky o stavbě mateřského jazyka.

Za základní nedostatky považuje Komenský nesystematičnost obsahu vzdělávání, uplatňování neúčinných vyučovacích metod, ve výstavbě učebních textů kriticky upozorňuje na nedodržování přirozeného postupu od poznání věci k poznání její jazykové formy.

Všechny knihy, kterých se při vyučování užívá, „musí být podle našich zákonů o snadnosti, důkladnosti a úspornosti pořízeny pro všechny školy, obsahující všechno úplně, důkladně a přesně, aby byly vpravdě obrazem celého všehomíra (jenž se má zobrazovat v mysli). A co si silněji přeji a důrazně žádám: knihy musí předkládat všechno srozumitelně a přístupně, tak aby žákům jistě podávaly světlo, s jehož pomocí mohou sami porozumět všemu i bez učitele.“²⁴ V tomto vyjádření nacházíme zcela novou charakteristiku učebnice jako prostředku, který může (do jisté míry) nahradit učitele. V současné době je žák stále více pojímán jako aktivní subjekt vyučování a vlastní žákova činnost je východiskem nového pojetí vyučování.

2.1.3 Tři století učebnice

V následujícím období poklesla úroveň českého školství natolik, že žáci (ale mnohdy ani učitelé) neuměli dobře číst a psát. Tento stav byl odrazem hospodářskopolitických a kulturních poměrů v habsburské monarchii po třicetileté válce. Ještě koncem 18. stol. se učilo podle příručky V. M. Šteyera zvané Žáček (Výborně dobrý způsob jak se má dobře po česku psát neb tisknouti, z r. 1668).

Na počátku novočeského období (přelom 18. a 19. stol.) neměli učitelé dostatek příruček, nebyla ani vlastní učebnice českého jazyka. V druhé fázi národního obrození vznikají mluvnické příručky (např. Dobrovského a Hankovy).

²⁴ Komenský, J. A.: Velká didaktika, s. 171

V polovině 19. stol. vypracoval K. Vinařický čítanky, které byly zároveň jazykovými učebnicemi, obsahovaly mluvnický přehled, avšak bez cvičení. Třebaže praxe prokázala, že vyučování jazyku pouze na základě čítanky se neosvědčilo, opakovaly se obdobné snahy znovu i ve 20. století (30. léta - V. Příhoda, 50. léta - O. Chlup). První novočeskou středoškolskou učebnicí slohu byla Jungmannova Slovesnost (1820). Později se jí stala Bíbova práce Teoreticko-praktické navedení k písemnostem, kdežto na nižších školách se užívala jeho Cvičení slohová pro hlavní a obecné školy.

Významný metodik a autor učebnic, které ovlivňovaly naši školu téměř po čtyři desetiletí (1904-1939), byl Josef Müller. Jeho učebnice se snaží žáky zaujmout živými texty, bohatě využívajícími frazeologii. Byly založeny na imitativním osvojování spisovného jazyka praktickými mluvními a písemnými cviky, nahrazovaly soustavnou mluvnici praktikami typu: ti čápi letěli - ty vrány letěly, strašlivý (jaký?), lví (čí?).

Dalším významným autorem učebnic z let 1933-36 byl Bohuslav Havránek (Cvičebnice jazyka českého 1-4). Tyto učebnice byly určeny pro žáky prvních čtyř ročníků tehdejších osmiletých gymnázií a byly prvními středoškolskými učebnicemi didakticky zpracovanými. Po výchozích člancích následovaly otázky, na jejichž podkladě žáci sledovali a poznávali určitý jazykový jev, poznání bylo shrnuto v rámečcích, následovala cvičení zaměřená nejen na poznávání, ale také na užívání příslušných jazykových jevů. V 50. letech byly pod Havránkovým vedením vypracovány učebnice pro výběrové střední školy. V 6. - 9. ročníku se učilo podle Jelínkových a Hallerových učebnic Jazyk mateřský. Tyto učebnice byly poměrně náročné na osvojování teorie.

Na počátku 60. let byly vypracovány učební osnovy a učebnice, které platily více než dvacet let. Učebnice pro základní školy byly založeny na jazykové systematice a doprovázeny slohovými lekcemi obsahujícími slohové útvary. Do 90. let existovaly jednotné učebnice a jejich používání bylo pro učitele povinné.

Ve 2. polovině 20. století (1948 - 1989) se stala jedním z cílů vyučování, který se samozřejmě projevil i ve výstavbě a jazyce učebnic (hlavně českého jazyka a dějepisu), i komunistická propaganda. J. Suk definuje propagandu jako „pokusy o ovlivňování názorů a jednání lidí za pomoci slov, obrazu, hudby a dalších prostředků.“²⁵ Učebnice měla v totalitním školství ústřední postavení ve výuce a byla tedy vhodným prostředníkem při rozšiřování marxisticko-leninské ideologie mezi mladou generací. Cílem výuky bylo ovlivnit

²⁵ Suk, J.: Propaganda v učebnicích. In: Učební text, s. 108

žáka, aby přijal legitimitu daného politického systému a ztotožnil se s hlásanou ideologií. Představy o světě vycházely ve školním vyučování především z představ vlivných skupin (KSC) a individuí světa dospělých. Je dobré znát významné osobnosti svého národa, jejich dílo a činy a snažit se navazovat na ně, jsou-li vhodny následování. J. V. Stalin nebo K. Gottwald a jim podobní to však rozhodně nejsou.

Marxisticko-leninská ideologie se v učebnicích českého jazyka projevila zejména ve volbě lexikálních prostředků jako: pionýr, svazák, soudruh, předseda, budovatel, výbor, brigáda, zemědělské družstvo, závazek, pětiletka, družba, socialistická společnost, komunistická výstavba, lidové milice, Říjnová revoluce a mnoho dalších. Jazyk učebnic ČJ na základní škole plnil výrazně i funkci, kterou bychom mohli nazvat agitační, přesvědčovací. Vybrané věty prezentovaly žákovi socialismus jako nejlepší společenské zřízení, vychvalovaly zejména Sovětský svaz a vše, co s ním nějak souviselo, vyzdvihovaly dělnickou profesi, často se zaměřovaly na život pionýrů a jejich činnost.

V mluvnických cvičeních učebnice ČJ pro 8. ročník z roku 1985 pracovali žáci s větami jako: *Socialismus vítězí na celém světě; Komunistická výstavba v Sovětském svazu ovlivňuje celý život a rozvoj socialistického Československa.* Zvolené věty žáka mystifikovaly, šířily nepravdivé informace, snažily se propagovat zmíněnou ideologii: *V sovětské zemi se poprvé vznešená idea vědeckého komunismu mění ve skutečnost; V. I. Lenina uznává celý svět jako největšího génia tohoto století; Učení marxismu-leninismu proniklo do celého světa; Pionýrská organizace vychovává mladé budovatele socialismu a komunismu.*

Do jednotlivých cvičení byly vkládány věty, které kladně prezentovaly Sovětský svaz, hovořily o jeho úspěších: *Celá ohromná sovětská země je nesmírně bohatá; V jedné vietnamské provincii začala pracovat továrna na úpravu čaje vybudovaná s pomocí Sovětského svazu.* Hojně se vyskytovaly zmínky o dělnickém povolání, hlavně hornickém: *Kluby předních pracovníků ostravsko-karvinského revíru mají velkou zásluhu na uplatňování nových pracovních postupů, na zavádění progresivní techniky i na zvyšování bezpečnosti práce; Budu horníkem.*

Ve svých textech učebnice reflektovaly socialistickou společnost, odvolávaly se na některé rysy jejího života. Následující ukázky jsme vybrali opět z učebnice ČJ pro 8. ročník. Dětem se v učebnicích češtiny připomínala oslava 1. máje a Vítězného února, brigády pionýrů (*Na brigádě se pionýři lecčemu naučili i fyzicky zotavili.*), činnost Socialistického svazu mládeže (té je v učebnici věnován celý článek). Jiný další text nese název Oddílová nástěnka a obsahuje rady, jak má taková nástěnka vypadat (*Dobré je uveřejnit na nástěnce*

podmínky plnění výchovného systému s vyobrazením všech odznaků.) V textu Naše knihovna se hovoří zejména o sovětských autorech, na jejich jménech je pak procvičováno skloňování cizích vlastních jmen. Ukázka proslovu v této učebnici se týká setkání českých a slovenských pionýrů, zápisy z diskuse se vztahují k činnosti pionýrského oddílu... V příkladových větách nechybí zmínky o socialistickém plánování a závazcích (*Pozornost pracujících se soustřeďuje na plnění a překračování plánu výroby.*), družstevnících a politických funkcích (*Předseda poděkoval svazákům za obětavou práci a budovatelskou aktivitu; Shromáždění zahájila soudružka Jana Rusňáková, předsedkyně školské a kulturní komise MNV.*).

Výjimkou v námi sledované učebnici češtiny nebyly ani bezobsažné, frázovité věty (*V rámci zhuspodařnění bylo třeba výrobu reorganizovat; Řekli nám, že budeme strážit výsledky revoluce, že jsme přední stráž lidu; Tachovsko je okresem spojujícím v sobě bohatou historii a pokrokovou tradici hraničářské oblasti, úspěchy socialistické výstavby a zemědělské velkovýroby i půvaby neopakovatelných přírodních zákoutí.*).

2.2 Stav učebnic ČJ v 90. letech

Pro současný stav je charakteristické určité přezírání jazyka učebnic. Publikace Český jazyk na přelomu tisíciletí (F. Daneš a kol., Academia 1997), jež shrnuje a charakterizuje situaci a perspektivu češtiny 90. let, nemá kapitolu věnovanou této problematice.

2.2.1 Učebnice 90. let

Český jazyk je na základní škole stěžejním předmětem a zároveň patří k předmětům nejnáročnějším, a to jak pro žáky, tak pro učitele. Důležitým pomocníkem pro učitele a žáka by měly být nové učebnice.

V 90. letech ztrácí Státní pedagogické nakladatelství svůj monopol na vydávání učebnic a na knižním trhu se objevuje celá řada nových nakladatelství, které se buď přímo na publikování učebnic specializují, anebo se na jejich vydávání příležitostně podílejí. Na vydávání učebnic (obecně) jsou zaměřena zejména tato nakladatelství: Fortuna, Septima, Alter, Houška, Tobiáš, Jinan, Učebnice a knihy, Kvarta, Prometheus, Portál, Pansofia, Rubico, Fragment, Blug, Prodos. Jazykové učebnice a pomůcky publikují: Erika, Leda, Polyglot, Práh, Urania, Fraus, Horizont. Částečně se učebnicové tvorbě věnují: Orfeus, Knižní podnikatelský klub, Alda, Scriptum, Typ, Epavia, Triton, Trizonia, Prospektrum, Dekon, J&M, Papyrus, Fin. Odborně zaměřené jsou: Karolinum, Informatorium, Academia.

Z výše uvedených publikovaly učebnice českého jazyka pro druhý stupeň tato nakladatelství: Fortuna, Jinan, Septima, Prospektrum, Pansofia, Tobiáš, Fragment.

2.2.2 Ohlas v tisku

Musíme bohužel konstatovat, že ohlas na nově vzniklé učebnice, jak ze strany odborníků, tak laické veřejnosti, je minimální. Domnívali jsme se, že v celostátních periodikách jako jsou Učitelské noviny, Rodina a škola, Český jazyk a literatura, Čeština doma a ve světě najdeme příspěvky, které budou kriticky hodnotit nové učebnice, příspěvky učitelů s doporučením té, či oné učebnice, nebo s jejich výhradami k autorům učebnic, jež pramení z jejich vyučovací praxe. Doufali jsme i v možný ohlas ze strany rodičů.

Český jazyk a literatura přináší v oddíle s názvem Diskuse příspěvky autorek (Hedvičáková, Hájková, Havlová, Marková) o chystaných učebnicích českého jazyka pro ZŠ (nakl. Jinan). Ty jsou však zaměřeny informativně, představují nové učebnice, shrnují hlavní zásady, jimiž se při práci řídí. M. Marková prezentuje např. výhody nového (valenčního) pojetí syntaktických výkladů. S kritickými názory na již vydané nové učebnice českého jazyka pro ZŠ jsme se však nesetkali.

V Učitelských novinách²⁶ jsme objevili článek, který se kriticky vyjadřuje k některé z nových učebnic ČJ pro ZŠ. M. Polák z Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci kladně hovoří o projektu s názvem Český jazyk s Tobiášem (Z. Topil, V. Bičíková, nakl. Tobiáš 1995). Obsahuje tři sešity věnované skladbě doplněné klíčem a čtyři sešity s tematikou tvarosloví. Jednotlivé díly obsahují učivo 4. až 9. ročníku základní školy. Autor textu tyto učebnice doporučuje a oceňuje na nich: názorné přehledy gramatického učiva, grafické (barevné) odlišení učiva podle stupně obtížnosti, vhodná cvičení, netradiční typy cvičení a her. Vyzdvihuje to, že žák je nucen o příslušném jazykovém jevu sám přemýšlet.

V příspěvku A. Měchurové najdeme pozitivní vyjádření týkající se učebnic nakladatelství Jinan. „Oddychla jsem si, když škola, na které jsem učila, koupila žákům učebnice vydané nakladatelstvím JINAN. Výkladové pasáže respektovaly výše uvedenou zásadu (pozn. srozumitelnost, přiměřenost), cvičení byla nápaditá, netradiční a nepostrádala humor.“²⁷

V Učitelských novinách z roku 1994 č. 34 zaznívají pochvalné hlasy na adresu nakladatelství PANSOFIA, jehož nabídka se soustředí na první stupeň ZŠ. Majitelka nakladatelství D. Zemanová se v rozhovoru vyjadřuje především k tomu, jak si nakladatelství

²⁶ Polák, M.: Český jazyk s Tobiášem. Učitelské noviny, 98, 1995, č. 8, s. 13

²⁷ Měchurová, A.: Čeština = nuda? Učitelské noviny, 99, 1996, č. 10, s. 13

ověřuje fungování již vydaných učebnic v praxi. „Preferujeme osobní setkání, bezprostřední výměnu názorů. Pochopitelně potřebujeme vědět, jaký ohlas mezi učiteli a žáky naše knížky mají, co školám vyhovuje a co naopak postrádají. A potom - chceme získat další autory. Za učiteli jezdí s nabídkou nejen naši dealeři, mimochodem původním povoláním učitelé, ale jednou týdně také já s některým z našich autorů. Nepořádáme přednášky, spíš si s učiteli jen tak povídáme. Obvykle se zaměříme na určitou učebnici a přes ni se postupně dostaneme k metodám práce i k problémům, s nimiž se učitelé setkávají.“²⁸

V Učitelských novinách č. 40 nás zaujal článek přinášející aktuální zprávu o setkání učitelů a zástupců nakladatelství v Praze 23. 10. 1993. Téma tohoto setkání znělo: Učebnice pro základní a obecnou školu. Zúčastnilo se ho 150 učitelů a jen 6 převážně nevelkých nakladatelství (Fortuna chyběla). Učitelé si stěžovali na současnou ekonomickou situaci: „Škola se musí především ptát za kolik, teprve potom na obsah knihy. Přepych několika učebnic pro jednu třídu si dneska může dovolit jen málokterý učitel.“²⁹ V diskusi na tomto setkání zazněl zajímavý nápad, jehož realizaci by učitelé uvítali. Bylo by velice přínosné, kdyby MŠMT vytipovalo alespoň deset míst v republice pro knihovny, kde by bylo možno nalézt kompletní sadu učebnic od každého nakladatelství, které se touto tvorbou zabývá. Uskutečnění tohoto nápadu by se neobešlo bez nutných investic, ale ty by se jistě záhy vyplatily. V Liberci od roku 1990 existuje podobné zařízení: Středisko služeb školám, které se snaží učitelům vycházet vstříc. Bohužel zde učitel najde jen několik nových učebnic, představujících jen zlomek toho, co dosud publikovala různá nakladatelství.

²⁸ Šteflová, J.: Učebnice na míru. Učitelské noviny, 97, 1994, č. 32, s. 22

²⁹ Št: Škola a učebnice. Učitelské noviny, 96, 1993, č. 40, s. 4

II. ANALÝZA DIDAKTICKÉ ÚČINNOSTI

1. Analyzované učebnice

Pro naši práci jsme vybrali tyto nové učebnice českého jazyka pro druhý stupeň základní školy:

nakladatelství Fortuna:

Balkó, I. - Zimová, L.:

- Český jazyk 7 pro ZŠ. Praha 1995, s. 176, 53,- Kč
- Český jazyk 8 pro ZŠ. Praha 1995, s. 160, 55,- Kč

Styblík, V. - Čechová, M. - Hauser, P. - Jedlička, A. - Sedláček, B.:

- Český jazyk pro 7. ročník ZŠ. Praha 1995, s.192, 55,-
- Český jazyk pro 8. ročník ZŠ. Praha 1995, s.192, 57,-

nakladatelství Jinan:

- Hájková, E. - Havlová, I. - Marková, M.: Čestina pro 7. ročník ZŠ „A“. Úvaly 1994, s.64
- Hájková, E. - Havlová, I.: Čestina pro 7. ročník ZŠ „B“. Úvaly 1994, s. 64
- Havlová, I. - Horáčková, I. - Pišlová, S.: Čestina pro 7. ročník. Pracovní sešit. Úvaly 1995, s.72
- Havlová, I. - Koušová, N. - Bednářová, L.: Čestina pro 8. ročník ZŠ „A“. Úvaly 1993, s.64
- Havlová, I. - Marková, M. - Koušová, N. - Bednářová, L.: Čestina pro 8. ročník ZŠ „B“. Úvaly 1993, s.64
- Havlová, I. - Koušová N. - Pišlová, S.: Čestina pro 8. ročník. Pracovní sešit. Úvaly 1995, s. 72

(ceny neuvedeny)

2. Společné a rozdílné rysy

2.1 Formální

2.1.1 Vzhled, velikost, barevnost

Již při prvním pohledu na zmíněné učebnice pro 7. a 8. ročník jsou patrné odlišnosti týkající se jejich titulní strany. Učebnice Jinan jsou koncipovány ne jako knihy v pravém slova smyslu, nýbrž jako sešity velikosti A4. Ke každému ročníku se váží tři sešity. Učebnice pro 7. ročník mají fialovo-bílé desky. Na fialovém obalu části A jsou bíle vytištěné latinské termíny s českými překlady (atribut - přívlastek, pozitiv - 1. stupeň, maskulinum - mužský rod ...) a některá skloňování latinských termínů (1. verbum, 2. verba, 3. verbu ...). Část B obsahuje fialovým písmem na bílém podkladě totéž. Pracovní sešit je také fialový s velkou bílou kaňkou, ve které se opět objevují latinské termíny. Stejným stylem jsou v zeleno-bílých barvách zpracovány i části učebnice pro 8. ročník. Na obalu části A jsou psacím písmem vytištěna přísloví, část B obsahuje lidové pranostiky. Na pracovním sešitě najdeme opět kaňku.

Naopak knižní vzhled mají oba typy učebnic od nakladatelství Fortuna. Jejich výtvarní redaktori vsadili na barevnost. Na knižním trhu se dříve objevily učebnice Fortuna od autorek Balkó a Zimové (označme je F1). Jejich obal září mnoha barvami a každý ročník využívá obrázků různých ilustrátorů. Další učebnice Fortuna od autorského kolektivu v čele s V. Styblíkem (označme je F2) mají stejný formát (A5), ale barev využívají jiným způsobem. Na bílém podkladě se objevuje věnec z lučních květů (7. roč.) a Karel IV. (8.roč.). Každá ilustrace pochází od jiného malíře. Oba typy učebnic F1 a F2 nemají tvrdé desky, jsou středně silné a poměrně lehké.

Záleží na vkusu každého jedince, ale zastáváme názor, že na první pohled upoutají větší pozornost lesklé a barevné titulní strany učebnice Fortuna (zejména F1) než popsané stránky Jinanu.

2.1.2 Obrazové prostředky

V učebnici pro ZŠ by se měly kombinovat prostředky jazykové s obrazovými. Účelem obrazových prostředků (fotografií, kreseb, koláží, tabulek, schémat aj.) je zvýšit názornost textu, a tím usnadnit adresátům jejich percepci a interpretaci. Kromě toho přítomnost obrazových prostředků mnohdy dovoluje zestručnit jazykový text, neboť informace jsou

v různé míře nesený obrazem. Posoudíme, jak s těmito prostředky pracují námi vybrané učebnice.

Obrazové symboly (piktogramy)

Objevují se na okrajích cvičení nebo textů a hojně jich využívá učebnice Jinan. Tento symbol většinou naznačuje, o jaký typ úkolu půjde. Např. cvičení s hrovními prvky mají na straně dvě kostky, návody ke scénkám jsou označeny symbolem pro divadlo - dvěma maskami a také dvěma hracími kostkami, které se od dílu B pro 7. ročník vyskytují spíše u cvičení podněcujících k hrám, soutěžím i jiným činnostem. Své označení mají diktáty, vtipy, jazykolamy, písemná cvičení, jazykové rozbor, cvičení s cizími slovy i úkoly výtvarně doprovázené. Poněkud rozporuplný symbol představuje „i“ na záplatě. Objevuje se totiž u cvičení, kde žáci stylově lépe přepracovávají text, opravují ho, hledají chyby, sestavují recept, zkoumají úplnost textu, nahrazují věty... Podobně je tomu se symbolem velké hlavy, která je podpírána rukou. Tento piktogram je užit většinou tam, kde mají žáci za úkol něco vyhledat, vysvětlit, vybrat, rozhodnout, zamyslet se. Vyskytuje se také u částí sloužících k zapamatování. Za nedostatek považujeme to, že v učebnici chybí příloha, která by tyto piktogramy přesně objasnila. Piktogramy jsou v jednotlivých částech učebnice a v pracovním sešitě používány jednotně, ale ne důsledně. Učebnice pro 8. ročník užívá stejných označení jako učebnice 7. ročníku, avšak zavádí i nová (např. ve cvičeních vyžadujících aktivitu, hlavně kreativitu se objevuje múza libající hlavu) nebo některá mění (piktogram pro označení diktátu). Domníváme se, že v učebnici Jinan je užito těchto symbolů nadbytečně, jejich výtvarné provedení mohlo být jednodušší, výstižnější. Tím, že se stejný symbol vyskytuje u různých cvičení, ztrácí mnohdy svůj význam. Piktogramy užívané v učebnici Jinan znázorňuje **příloha č. 1**.

Fortuna 1 užívá obrazových symbolů podstatně méně; jsou uvedeny v **příloze č. 2**. Některá cvičení jsou označena rozzářenou hlavičkou (v 7. roč. červeně, v 8. modře). Jsou to taková cvičení, kde žák musí přemýšlet, využívá vlastní dosavadní zkušenosti (např. z četby), a která závisí na jeho jazykové úrovni. Ani v této učebnici není tento symbol dostatečně objasněn, pouze na straně 70 najdeme u cvičení takto označeném text: „Pro hloubavé ještě dvě otázky a jeden úkol navíc.“ Rozzářenou hlavou jsou tedy označena doplňující cvičení pro žáky, kterým se chce myslet a přesvědčovat se, co dokáží. Jednotlivé části lekce označuje červený (7. roč.) nebo modrý (8. roč.) čtvereček. Výkladové části jsou označeny svislou čarou (opět podle ročníku modře či červeně).

Fortuna 2 neužívá žádných piktogramů. Pouze části lekcí označuje prázdným modře ohraničeným čtvercem a výkladové části zdůrazňují plné červené čtverečky pod sebou. (viz **příloha č. 2**). Toto označení a barevnost je dodržena v učebnicích 7. i 8. ročníku.

Ilustrace

Učebnice Jinan je nebarevná, na jejích stránkách nalezne žák pouze černobílé ilustrace. V různých velikostech jsou téměř na každé stránce. V pracovním sešitě se vyskytují v menší míře. Učebnice 7. a 8. ročníku nemá stejné ilustrátory, žáci tak mají možnost seznámit se s různými druhy kreseb.

Fortuna obsahuje v poměru k počtu stran méně obrázků. Jsou však barevné. Stejně jako Jinan užívá malých i větších ilustrací, které jen zřídka zabírají celou stranu učebnice. Také učebnice Fortuny využívají ilustrací různých malířů.

Celkový počet stran a počet obrázků uvádí **příloha č. 3**.

Funkce ilustrace

S učebnicí češtiny přichází žák při výuce pravidelně a oproti jiným předmětům i častěji do styku. Svým ilustračním doprovodem se těmito učebnicím naskýtá příležitost esteticky působit na žáka. V současné době plně nekvalitních televizních seriálů, filmů a reklam by se tak mohla (a měla) podílet na vytváření estetického citění svých adresátů. Bylo by škoda takovou šanci zahodit, vždyť kde jinde než při výchovně-vzdělávacím procesu ve škole má dnešní žák možnost se pozastavit třeba nad reprodukcí uměleckého díla, fotografií, naučit se ji vůbec vnímat a slovně se k ní vyjádřit. To jistě není hlavním úkolem ve výuce českého jazyka, ale rozvoj komunikačních schopností je důležitou složkou slohového vyučování i důležitou přípravou pro další životní dráhu žáků.

Mgr. Sulovská, působící na naší škole, se zabývá posuzováním francouzských učebnic a rozlišuje sedm základních funkcí obrázku, které můžeme velice dobře pozorovat zejména na comicsových ilustracích. Jde o funkce: významoslovnou (důležité sdělení je napsáno přímo v obrázku), situační (představuje situaci vážící se k textu), etnografickou (věnuje se životu některého národa, přibližuje ho), kulturní (představuje různé oblasti kultury), pomocnou k osouzení (připravuje na následující děj, pomáhá pochopit), samohodnocení (odhaluje skryté myšlenky, např. co si kdo myslí), dekorativní (pouze doplňuje text).

Ve všech sledovaných učebnicích se uplatňuje především funkce dekorativní a situační. Obrázky s kulturní funkcí najdeme spíše u Jinanu než Fortuny. Ostatní funkce se téměř neuplatňují. Pouze v učebnicích Jinanu se sporadicky vyskytují ilustraci s funkcí etnografickou, významoslovnou a samohodnotící.

Můžeme tedy konstatovat, že učebnice nakladatelství Jinan obsahují sice jednodušší černobílé ilustrace, avšak jejich množství je v porovnání s učebnicemi nakladatelství Fortuna větší a plní také více funkcí. Podle našeho názoru ani jedna z těchto učebnic plně nevyužila oné příležitosti estetického působení na své adresáty.

Jestliže vyjdeme z práce D. D. Zujeva³⁰ týkající se tvorby učebnic, v níž věnuje jednu část i mimotextovým složkám, potom stanovíme tyto funkce ilustrace (ve vztahu k textu): ilustrace nahrazující základní text, ilustrace stejného významu jako text a ilustrace sloužící jako doplněk textu. V učebnicích ČJ nakladatelství Jinan a Fortuna se setkáváme především s posledním typem funkce, v menší míře je zastoupena druhá funkce a ojediněle se vyskytuje funkce první (př. F1 - žák vychází z obrázků, které popisují pracovní postup). Učebnice Jinanu často používají ilustraci jako základu pro řešení úkolu (např. *Poznáte, z kterých období jsou zobrazené oděvy? Nechte se inspirovat obrázkem a říkejte slova mnohoznačná. Určete, pro který sport se obuv hodí a pojmenujte ji spisovně a nespisovně.*)

Jiný obrazový materiál

Učebnice ČJ mohou kromě ilustrací obsahovat i fotografie, schémata, grafy, náčrty, tabulky, mapy, plánky aj. Lze jich využívat jako prostředků řízení procesu pozorování; pro odhalování zvláštností uváděných pojmů; jako prostředků názorného zobrazení probíraného jevu; jako součásti podmínek úkolu, aby mohla být vytvořena vizuální opora při jeho plnění; jako demonstrace různých vzájemných vztahů.

Učebnice ČJ pro 7. a 8. ročník nakladatelství Jinan obsahují: tabulky s přehledem gramatického učiva (4), jiné tabulky (9), mapu, plánky (7), jízdní řády (3), žádost, pozvánku, přihlášku, ukázky Brailleovy slepecké abecedy (2), dopisy (3), křížovky (11), schémata (15), graf, vizitky (3), anketu, ukázky reklamy (3), inzerát, objednávací lístek, poštovní poukázku a průvodku, podací lístek.

Učebnice ČJ pro 7. a 8. ročník nakladatelství Fortuna obsahují: tabulky s přehledem učiva (31), jiné tabulky (11), jízdní řády (3), žádosti (2), pozvánku, dopisy (2), ceníky zboží (3), schémata (39), graf, objednávací lístek, poštovní poukázku a průvodku, telegram, televizní program, dotazník, inzerát, výpůjční řád knihovny.

³⁰ Zujev, D. D.: Ako tvoriť učebnice. Bratislava 1985

Uvedený přehled ukazuje na pestřejší repertoár obrazového materiálu v učebnicích Jinan. Předností učebnic nakladatelství Fortuna (hlavně F1) jsou přehledné a orientaci v jazykových jevech usnadňující tabulky.

Typy písma

Učebnice Jinan užívá tučných velkých nadpisů (v pracovním sešitě jiný typ), základního typu písma doplněného kurzivou, podtrženým písmem a psacím písmem. Úkoly jsou většinou vytištěny tučně.

Učebnice F1 pracuje s tučnými nadpisy (velké jen první písmeno) a podnadpisy. Názvy specifikující přímo danou látku jsou červené (7. tř.) a modré (8. tř.). Základní typ písma je jen o málo menší než základní typ Jinanu. Učebnice užívá také drobné kurzívy a podtrženého písma. Písmo v zadání úkolů je zmenšený základní typ.

Učebnice F2 používá narozdíl od učebnice F1 tučnější hlavní nadpisy skládající se z velkých písmen. Jednotlivé části lekce jsou vytištěny modře, úkoly jsou zadávány jiným typem písma. V porovnání s učebnicí F1 má učebnice F2 volnější řádkování, více používá barevných nadpisů a velkých písmen. V obou učebnicích Fortuny se nevyskytuje psací písmo.

2.2 Obsahové

Uvědomělého vztahu žáků k učební látce dosáhneme, podáváme-li učivo soustavně a postupně, což znamená, že se nové poznatky opírají o předcházející, zařazují se do soustavy dříve osvojených vědomostí a vyučování směřuje k utváření ucelené soustavy poznatků. Posloupnost podávání učiva se pojí se zásadou přiměřenosti, trvalosti a soustavnosti.

„V jazykovém vyučování je třeba zachovat strukturní uspořádání učiva. Žáci mají poznávat jazykové jevy ve vzájemných vnitřních vztazích s ostatními jevy téhož systému. Cílem poznávání nejsou skupiny izolovaných mluvnických jevů, nýbrž základní jazykové jevy v systému a pochopení vztahů mezi nimi.“³¹

Uplatňování zásad soustavnosti a posloupnosti usnadňuje žákům pochopit učivo a zvyšuje kvalitu osvojených poznatků, jelikož systematický postup zabezpečuje, že se žáci dostatečně a úplně seznámí s okruhem vědeckých poznatků.

Porušování těchto zásad naopak ztěžuje pochopení nového učiva, protože poskytuje malou možnost logické myšlenkové aktivizace žáků a nutí žáky opírat se při učení zejména

³¹ Čechová, M., Styblík, V.: Didaktika češtiny, s.48

o paměť. Je příčinou mezerovitosti a útržkovitosti poznatků, které pak tvoří izolované fragmenty, navzájem nespojené do ucelené soustavy, což podporuje rychlé zapomínání učiva.

Zásada posloupnosti je zakotvena v učebních osnovách pro základní školy, které dbají na to, aby bylo učivo rovnoměrně rozloženo do jednotlivých ročníků a aby si ho žáci osvojovali postupně a v systému, který k již zvládnutým vědomostem a dovednostem připojuje další, jež dosud zvládnuté poznatky rozvíjí.

Podíváme se nyní na obsahy jednotlivých učebnic, abychom zjistili, co zahrnují a zda dodržují princip posloupnosti. Obsah by měl naznačovat i určitou strukturovanost učebnicového textu. Dnešní učebnice poměrně často užívají věcně zajímavých témat a uvádějí je zcela samozřejmě v obsahu. Vzhledem k řídicí funkci učebnice ČJ by měl být obsah vyřešen tak, aby se v něm objevily názvy témat z hlediska jazyka a jeho systému. Jaké učivo zahrnují učebnice Fortuny poznáme z uvedených obsahů jednotlivých učebnic. **Příloha č. 4 a 5** ukazuje přehled učiva učebnic F1 (č. 4) a F2 (č. 5) pro 7. ročník.

Ve všech částech učebnice Jinan pro 7. ročník je uveden obsah, který spojuje jak věcná témata, tak témata jazyková (př.: Prosinec. Příslovečné určení - Příslovce - Vedlejší věty příslovečné). Tato učebnice nerozlišuje v obsahu klasické dělení s hlavními částmi (Skladba, Tvarosloví, Sloh), nýbrž propojuje slohová a mluvnická cvičení. Výrazněji se orientuje na sloh. Oproti učebnicím F1 a F2 se zabývá např. reklamním a propagačním textem, inzerátem. Syntax je tu podávána valenčním způsobem. Z téže učebnice pro 8. ročník jazyková témata už nevyčteme, a tak se z uvedeného neúplného obsahu stává nic neříkající seznam hesel (př.: Historia magistra vitae. Omrvinky. Růže...). Výjimku tvoří obsah pracovního sešitu, který je koncipován stejně jako pracovní sešit 7. ročníku. Všechny obsahy jsou uvedeny na začátku učebnice. Protože obsah učebnice 8. ročníku není rozpracován, je těžké porovnat do jaké míry na sebe obě učebnice navazují.

Učebnice F1 (pro 7. i 8. ročník) zahrnují obsahy dva. V obsahu na začátku knihy jsou uvedeny názvy lekcí a jejich částí, kde se částečně objevují i jazyková témata (př.: 8. Dědictví schopných. A. Výpisky. B. Slova jednovýznamová a mnohovýznamová). Obsah z konce knihy je uceleným přehledem učiva, kde jsou uvedeny názvy jednotlivých lekcí, slohová a mluvnická témata, poučení o jazyce a slovní zásobě. Jestliže porovnáme obsah učebnice F1 7. a 8. ročníku, zjistíme, že je zde posloupnost dodržena. Uvedeme několik příkladů. Ve slohové oblasti 8. ročníku jsou opakována a dále rozvíjena tato témata ze 7. ročníku: vypravování, debata, rozhovor, popis, žádost a výtah, objevují se témata nová: stížnost, líčení, výklad, bajka, pracovní návod... V oblasti skladby můžeme dodržení principu posloupnosti ukázat na prezentaci větných členů. Žák 7. třídy pozná podmět, přísudek, přívlastek (shodný,

neshodný, postupně se rozvíjející, několikanásobný), předmět, příslovečné určení i doplněk. V 8. třídě si žák osvojí další poznatky o větných členech (přísudek v trpném rodě, slovesné jmenný, přívlastek volný a těsný), zabývá se slovy, která nejsou větnými členy atd. V oblasti tvarosloví žák 7. třídy určuje slovesné tvary a jejich mluvnické významy, teprve v 8. třídě přistupuje k určování třídy a vzoru. Tvarosloví 8. ročníku je více zaměřeno na přejatá a cizí slova.

Autoři učebnice F2 uvádějí klasicky jeden obsah na konci knihy, který nezahrnuje žádné věcné názvy lekcí, ale je výhradně zaměřen na témata jazyková. Oddíly jako Skladba, Tvarosloví, Význam slov, Slovní zásoba a tvoření slov, Obecné výklady o českém jazyce či Sloh poskytují svými podtituly ucelený přehled učiva daného ročníku. I tato učebnice ctí zásadu posloupnosti, což můžeme dokumentovat na oddíle skladby. V 7. třídě je žák podrobně informován o větných členech, větě jednoduché, souvětí podřadném, určuje druhy vět vedlejších. V 8. třídě se věta jednoduchá a druhy vět vedlejších opakují. Pozornost je věnována souvětí souřadnému. Poznatky o větných členech doplňuje samostatný větný člen.

Předmluvu, která by oslovovala jak žáky, tak učitele, neobsahuje ani jedna zmíněná učebnice. Chybí také podrobný rejstřík pojmů. Práce s rejstříkem tvoří důležitou součást informatické výchovy a má význam především pro samotného žáka. Učitelé může postačit dobře zpracovaný obsah, ale žák, který nemá ještě představu o systemizaci učiva, se mnohdy snáze orientuje v rejstříku než v obsahu. Problémem stále zůstává, zda do učebnice ČJ zařadit také klíč ke cvičením. (Námi sledované učebnice ho nemají.) „Zkušenost ukazuje, že může být užitečný zvláště u nového netradičního učiva. Rozhodně by neměl nahrazovat práci s dostupnými příručkami, tj. Pravidly českého pravopisu, slovníky a přehlednými školními mluvnicemi. Vhodný je však v případech, kdy např. ve skladbě je možné dvojí pojetí větného členu a kdy na položenou otázku není zcela jednoznačná odpověď. Nahrazuje do jisté míry učitelé metodickou příručku, žákovi pomáhá při samostatné přípravě.“³²

³² Kvítková, N.: Učebnice českého jazyka z hlediska jejich řídicí funkce. In: Tvorba učebnic, s. 195

2.3 Struktura lekce

Fortuna 1

Jednotlivé části lekce začínají zpravidla výchozím textem, k němuž se pak pojí soubor otázek, následuje poučení o probíraném jevu a jeho procvičení. Nejčastěji bývá jako výchozího textu použito nějaké vyprávění, bývá to také rozhovor, odborný text, popis, líčení aj. podle toho, co je náplní dané lekce. V několika případech začíná lekce úkolem (a teprve pak následuje text), cvičením, obrázkem, poučením, tabulkou. Poučení o slohu a slohové úkoly jsou včleněny do některé části lekce. Autorky do každé učebnice zařazují dvě opakovací lekce (Letos už jsme sedmáci. Letos už jsme osmáci. Letos jsme se naučili.)

Fortuna 2

Učebnice je rozdělena do pěti hlavních oddílů: Tvarosloví, Skladba, Význam slov, Slovní zásoba a tvoření slov, Sloh. Části těchto oddílů jsou od sebe oddělovány podnadpisy, které uvozují lekci. Jednotlivé lekce bývají ještě rozděleny na menší úseky vodorovnou černou čarou. Na začátku lekce stojí opět výchozí text, ke kterému se pojí otázky. Někdy bývá hlavní úkol uveden již před textem. Kromě textu stojí v úvodu lekce i cvičení, otázka nebo poučení. Na rozdíl od učebnice F1 začíná lekce v mnoha případech příkladem na probíraný jazykový jev (většinou několik vět, ve kterých je žáky sledovaný jev vytištěn kurzívou), nad kterým se mají žáci zamyslet, po té následuje poučení. Slohová část neprostupuje učebnicí, je vydělena na jejím konci. Autoři učebnice zařazují více opakovacích lekcí, najdeme je v každé hlavní části učebnice.

Jinan

Lekce učebnice Jinan začínají podobně jako učebnice F1 a F2 textem, rozhovorem, otázkami, ale také hrou, obrázkem, testem, úkoly, básní, anekdotou, vysvětlením slova, krátkým poučením. Každá lekce nese téma, ke kterému se pak váží cvičení i další texty. Tímto uspořádáním připomíná učebnice cizích jazyků, na jaké jsme na našich základních školách zvyklí. Stavba lekcí koresponduje s tím, že **za základní cíl veškeré práce v hodinách češtiny považují autorky učebnice komunikaci mezi lidmi**. Slohové vyučování prolíná veškerou činností v hodinách českého jazyka. **Zvládnutí gramatického učiva je vlastně jen prostředkem k vyjádření myšlenek v podobě mluvené i psané**. Gramatické učivo je tu procvičováno v menší míře než v učebnicích F1 a F2. Se samotnou učebnicí Jinan nevystačí ani učitel, ani žák, který je často odkazován na Pravidla českého pravopisu, Stručnou mluvnici českou, Slovník cizích slov a různé encyklopedie. Jednotlivé lekce

neobsahují tolik textů s poučením o probíraném jazykovém jevu, málo využívají tabulek, které by přehledně prezentovaly gramatické jevy.

3. Jazyková úroveň učebnic

Pro jazykové ztvárnění textu existují jistá pravidla, jimiž by se měli tvůrci učebnicových textů řídit. Jan Průcha v souvislosti s tím, aby text učebnice byl čtivý, srozumitelný, pro žáky zajímavý, uvádí tato pravidla:³³

A) Při výběru slov

1. Je nutno zvažovat slova, která v textu učebnice budou užita, z hlediska abstraktnosti a konkrétnosti. Abstraktnost slov zvyšuje obtížnost textu, snižuje jeho srozumitelnost.

2. Totéž platí pro vědeckou terminologii. Zejména v učebnicích pro základní školy se doporučuje vyhýbat se nadbytečnému používání vědeckých termínů. Za odbornými výrazy stojí často složité významy, pro žáky daného věku nesrozumitelné.

3. Je-li nutné používat vědecké termíny nebo různá vyjádření odborných pojmů, musí být objasněn jejich význam. K tomuto objasnění není ideálním prostředkem definice (mimo případy, kdy se to charakter učiva vyžaduje), ale spíše vysvětlení pomocí žákům známých výrazů a (nebo) pomocí obrazového materiálu.

B) Na úrovni vět

1. Důležitá je délka vět. Dá se obecně říci, že čím jsou věty podle počtu slov delší, tím je obvykle i složitější jejich gramatická a obsahová struktura, vzrůstá obtížnost textu a snižuje se jeho sdělitelnost. Pro žáky základní školy by neměla průměrná délka vět překračovat 13 slov.

2. Je třeba dbát na nepřesycenost vět odbornou informací. Čím nižší je věk žáků, tím nižší by měla být hustota odborné informací v učebnicovém textu.

3. Je dobré text dialogizovat. Dosáhne se toho tím, že se nebude používat jen čistě věcný, objektivní stylový postup, nýbrž tak, že se do textu začlení též signály přítomnosti autora: oslovení, kladení otázek, vybídnutí, použití expresivních výrazů...

C) Při výstavbě textu

1. Doporučuje se zvýraznit co nejvíce vztahy mezi informačními elementy v textu, hlavně návaznost mezi větami. Čím mladší jsou uživatelé učebnice, tím častěji by se měly používat spojovací a odkazovací prostředky, jimiž se propojují navzájem elementy textu a tím

³³ Průcha, J.: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic, s. 79 - 83

se usnadňuje jeho porozumění. K tomu, aby byl text vnitřně propojen, slouží různé prostředky: spojky, zájmena, odkazovací výrazy, opakování téhož výrazu...

2. Text by měl být co nejvíce strukturován, neboť se žáci lépe orientují v kratších odstavcích. Jejich práci s textem usnadňují prostředky, které je jako čtenáře orientují a řídí (nadpisy, podnadpisy, shrnutí, závěry atd.). Ke strukturování textu přispívají i polygrafické prostředky: různé druhy a velikost písma k odlišení některých částí učiva, rámečky, grafické symboly, barevný tisk aj.

3. Vážnost učebnic rozhodně neutrpí, jestliže se do nich začlení alespoň špetka humoru. Může to být vtipná slovní hříčka, krátká anekdota, zábavný dotazník či kvíz nebo kreslený humor.

3.1 Termíny, jednotnost názvosloví

Terminologie je důležitou součástí každé učebnice. V učebnicích ČJ je jazykovědných termínů užito ve výkladových textech a v úvodních formulacích k úkolům a cvičením. Zajímá nás, zda současné učebnice ČJ užívají stejného názvosloví. V minulosti se toho dožadovali učitelé českého jazyka a podnítili vydání Jednotného mluvnického školského názvosloví. „V dnešní situaci, kdy existuje několik paralelních učebnic, již jednota zachována není. Bylo by třeba také zvážit vhodnost užívání termínů přejatých z nových jazykových teorií, nebo utvořených autory učebnic. Rovněž je třeba zaujmout stanovisko k tomu, zda užívat termínů domácích nebo mezinárodních nebo obojích. Základní mluvnická terminologie by měla být rozhodně domácí. Má svou tradici, již netřeba opouštět. Vlastní terminologie užívají ostatně všechny slovanské jazyky.“³⁴ Ve vyšších ročnících se doporučují uvádět i mezinárodní termíny.

Učebnice F1 a F2 pro 7. a 8. ročník užívají z velké části domácí mluvnickou terminologii. V oblasti morfologie pojmenovávají česky všechny slovní druhy i mluvnické kategorie (osoba; jednotné a množné číslo; minulý, přítomný a budoucí čas; oznamovací, rozkazovací a podmiňovací způsob; rod činný a trpný; rod mužský, ženský, střední; pád; číslo). Nemluví o flexi, nýbrž o ohýbání, a to časování, skloňování a stupňování. Dále užívají termíny: přičestí trpné, činné, vid dokonavý a nedokonavý, vidová dvojice, přechodník přítomný a minulý, kmen přítomný a minulý, slovotvorný prostředek (předpona, přípona),

³⁴ Hauser, P.: Texty v učebnicích, jejich historie, povaha a funkce. In: Tvorba učebnic, s. 19

základové slovo, odvozené slovo, slovotvorný základ. Neurčitý tvar slovesa je vždy označen jako infinitiv.

V syntaktické oblasti se autoři učebnic drží také českých termínů: větný člen (podmět, přísudek, předmět, příslovečné určení, přívlastek, doplněk) - a to řídící, závislý, holý, rozvitý, rozvíjející, několikanásobný, u přívlastku ještě volný a těsný, skladební dvojice, samostatný větný člen, vsuvka, přístavek, věta jednoduchá, souvětí (větný celek), věta vedlejší a hlavní, věta jednočlenná a dvojčlenná, věta neúplná, věta oznamovací, tázací, výzvolá (rozkazovací), přací, zvolací, shoda, řízenost, přimykání, významové poměry. Učebnice F1 částečně zprostředkovává i valenční termíny jako: základová větná struktura, slovo jedno-, dvoj-, trojvalenční, bezvalenční, větné členy nutné (zde je uvedeno i latinské označení: obligatorní) a volné (fakultativní).

Učebnice Fortuny se liší v označování jednoho druhu přísudku. Fortuna 1 užívá termín přísudek slovesně jmenný, kdežto Fortuna 2 setrvává u staršího označení přísudek jmenný se sponou.

V lexikální oblasti se vyskytuje již více latinských termínů: synonymum (bez českého ekvivalentu), antonymum (též slovo protikladné), homonymum (pouze latinsky, v F1 k tomu ještě termíny: homoformy, homofony), metafora, metonymie, termín (též odborné pojmenování), terminologie (též odborné názvosloví), frazeologismy, publicismy, archaismy (též slova zastaralá), neologismy (slova nová). Při slovotvorbě užívají českých termínů: odvozování, skládání, zkracování, spřežky, slovní spojení (sousloví), jména zdrobnělá aj.

Zaznamenali jsme rozdíl v pojmenování slova jednoznačná a mnohoznačná (F2 i Jinan) a slova jednovýznamová a mnohovýznamová (F1). Pokud jsou v učebnicích Fortuny užity oba termíny (domácí i cizí), pak je domácí uveden na prvním místě.

Fonetické termíny se vyskytují zřídka. Jsou to např.: intonace, slovní a větný přízvuk, spodoba, ztráta znělosti.

Učebnice nakladatelství Jinan se od předcházejících liší zejména v tom, že její autorky daleko častěji uvádí i latinskou terminologii, většinou ve spojení s českým ekvivalentem. Latinský název stojí buď před českým pojmenováním, nebo za nim. Takto jsou označeny některé slovní druhy (substantiva a adjektiva, řidčeji pronomina, numeralia, adverbia), gramatické kategorie (aktivum, pasivum; maskulinum, femininum, neutrum; kondicionál; singulár, plurál; positiv, komparativ, superlativ) a podobně jako u F1 a F2 významové vztahy mezi slovy (slova homonymní, antonymní, synonymní). Mnoho dalších latinských termínů je uvedeno na obalu učebnice 7. ročníku. Záleží zřejmě na vyučujících, do jaké míry budou těchto názvů užívat. Česky jsou pojmenovány slovotvorné prostředky, další gramatické

kategorie, příčestí, větné členy, syntaktické vztahy, druhy tvoření slov, typy ohýbání, typy souvětí a vět. Vyskytuje se dvojí možné pojmenování: věta podmětná i podmětová.

Oproti staršímu označení několikanásobný větný člen uvádí autorky Jinanu nový termín skladební skupina. Tato učebnice důsledně užívá valenční syntaktické terminologie (základová větná struktura, valenční a nevalenční větný člen, základový větný člen aj.).

Na základě našeho pozorování můžeme říci, že jednotnost jazykovědného názvosloví je v těchto učebnicích dodržena, liší se pouze v detailech, hlavně pak v míře používání latinských termínů vedle termínů českých. To, že učebnice F1 a F2 pracují s valenční terminologií jen velmi omezeně, nepovažujeme za vážný nedostatek. Autoři těchto učebnic vychází pouze z jiné koncepce, z jiného pohledu na výuku českého jazyka na základní škole.

3.2 Slovní zásoba v učebnicích ČJ

„Aby jazyk mohl dobře sloužit společnosti jako nástroj myšlení a dorozumívání, musí být schopen vyjadřovat neustále narůstající a prohlubující se poznávání veškeré skutečnosti kolem nás. Musí vyjadřovat výsledky myšlení, složitost citů a přání. Je to úkol celé soustavy jazyka, avšak nejvýrazněji se projevuje ve slovní zásobě.“³⁵

„Vyjadřovací potřeby každé doby jsou něčím osobitým a nedají se beze zbytku uspokojit těmi prostředky, které má jazyk z doby minulé. Nové věci, jevy, nové poznání nesou s sebou potřebu tyto skutečnosti pojmenovat. Také máme potřebu vyjádřit to, jak se na věci, které nás obklopují, díváme, co cítíme k jiným lidem, co sami prožíváme.“³⁶

3.2.1 Témata

Představíme hlavní témata, která se objevují v učebnicích ČJ pro 7. ročník. Vycházíme z krátkých ukázkových textů, které jsou v učebnicích jazykově analyzovány, a také ze cvičení, jenž jsou souborem nesourodých vět. Volíme učebnice 7. ročníku, jelikož jeho žáci bývají svými vyučujícími, vzhledem k jejich počínajícímu pubescentnímu období, mnohdy označováni jako nejproblematictější (v porovnání s ostatními ročníky), neukáznění, rozjívění, nesoustředění apod. Na tuto věkovou zvláštnost by měli pamatovat i autoři učebnic a snažit se vložit do učební látky zajímavá, přitažlivá a žákům blízká témata.

³⁵ kol. autorů: Český jazyk I-IV, s. 27

³⁶ Brabcová, R. a kol.: Čeština našich dní, s. 76

Fortuna 1

Čas: volný čas a dlouhá chvíle; autoři předkládají zajímavé podněty k debatám a úvahám (např. Co je nuda? Kde se jí daří? Jaký má následek? Jaký je rozdíl mezi školní a domácí nudou?); žáci pracují se spojeními, v nichž se vyskytuje slovo čas, vysvětlují je, doplňují, upravují, užívají ve větách

Řády a pravidla (herní, sportovní, jazyková): žáci mají sestavovat vlastní pravidla, upravují nevhodné formulace v pravidlech

Tábornictví: tábornická výbava, co s sebou, zacházení s buzolou, jak se staví stan nebo zakládá ohniště

Cestování: kontinenty a jejich obyvatelé, jsou zmiňovány nejružnější země, píše se tu o Emilu Holubovi

Dopravní prostředky: zajímavé je např. ukázka o historii jízdního kola

Město a venkov: o rozvoji měst, život v těchto oblastech

Příroda: časté zmínky o různých zvířatech a rostlinách, popis rostliny podle obrázku

Záhady: tajemná mapa

Objevy: o jeskyni Lascaux

Vynálezy: hodiny, papír

Kultura: zmínky o pamětihodnostech, o dějinách oblékání

Zvyky: námořnický křest, velikonoční, vánoční

Jídlo: pokrmy z kukuřice

Pošta: potrubní pošta, o listonoších, jak poslat balík nebo telegram

Nehoda: jak snadno vznikne, jak postupovat při ošetření

Lidé: jací jsou, uváděny různé charakteristiky

Rodina: její členové zmiňování v příkladových větách a cvičeních

Fortuna 2

Příroda: považujeme ji za hlavní téma, výrazně převažuje; hlavně v příkladových větách a ve cvičení jsou používány věty, ve kterých se objevují přírodní motivy (fauna, flóra, proměny ročních období ...)

Naše vlast: zeměpisné údaje (př. text o Moravském krasu), jaký je můj rodný kraj, český venkov, naše příroda, česká historie

Osobnosti: E. Zátopek, M. C. Skłodowská, hrdina jihočeského lidu Jakub Kubata, při procvičování psaní velkých písmen uvedena celá řada významných českých jmen (Smetana, Neruda, T. G. Masaryk, M. Forman...)

Záliby: filatelistika, rybaření, sport

Rodina: toto téma se prolíná učebnicí podobně jako u F1, celé pravopisné cvičení např. nese název Strýček Václav

Cestování : zmínky o cizích zemích (Př.: ukázka z Čapkových Italských listů)

Dopravní nehoda: nabádání k dodržování dopravních předpisů

Dopravní prostředky: historie vozů Tatra, o jízdních vlastnostech vozu Favorit, prostředí letiště

Objevy: radium

Zvyky: Velikonoce, Vánoce

Lidé a jejich vlastnosti

Kultura: naše kulturní památky, obrazy českých malířů, umělecké slohy

Zdraví: zdravý obal, zdravá obuv

Jinan

Rodina a příbuzní

Příroda: lekce věnované houbám, delfinům, včelám; nabídka zahradnictví

Osobnosti a báje postavy: lékař Georgius Agricola, Prometheus, Odysseus

Míry a váhy: současné a staré

Zvyky: velikonoční a vánoční

Hry: návody a podněty k hrám, jak sestavovat kvíz

Záliby: móda, rybaření modelářství, houbaření, sport

Kultura: oblečení v různých dobách

Cestování: žáci mají navrhnout cestovní kancelář svých snů, zážitky z návštěvy cizí země, orientace v jízdních řádech

Společenské chování: v restauraci, v divadle, pravidla při představování

Lidé: jejich práce, vlastnosti, postižení lidé

Zdraví: zdravá výživa

Ekologie: smogové situace u nás, možnosti ochrany krajiny

Veřejná doprava a dopravní prostředky

UFO

Počítač: zábava i zdroj poznání

3.2.2 Vrstvy slovní zásoby

Celonárodní slovní zásoba není zcela sourodým celkem. Lze v ní především rozlišit lexikon přináležející k reprezentativnímu spisovnému jazyku a lexikon nespisovných

jazykových útvarů nebo poloutvarů nářečních. Slovní zásobu můžeme vymezit teritoriálně (dialektismy, regionalismy; obecná čeština), sociálně (profesní mluva, slang, argot), podle časové platnosti (archaismy, historismy, neologismy) nebo podle příznaku expresivnosti (famiální slova, hypokoristika, dětská slova, eufemismy, dysfemismy, pejorativa a augmentativa, zhrubělá slova, vulgarismy).

Předpokladem kvalitní učebnice ČJ je samozřejmě užívání spisovné vrstvy jazyka včetně neutrálních i expresivně zabarvených výrazů. Následující přehled ukazuje výběr lexika daných učebnic ČJ pro 7. ročník.

Fortuna 1

Z expresivní oblasti slovní zásoby se v textech této učebnici vyskytují: hypokoristika (*brácha, tatka, mamka, Bořek, Hanka, Saša, Bětka*), famiální slova (*zlatíčko, Bobeček, hošánek*), zhrubělá slova (*roštíák, poděs, sprosták*). Podle časové vymezenosti najdeme ojediněle historismy (*groš, zeman*) a archaismy (*rynek, pavlač, truhlice, kratochvíle*), z nově vzniklých slov pak např. slov: *televize Nova, záhadolog, videohra, mimozemšťan, programátor*). V jednom vypravování narazí žáci na vodácký slang (*háček, zadák*). Tu a tam se vyskytnou i knižní slova či slovní spojení (*pokosit trávu, prahnout, ježto, lektvar, oř, byla zaslíbena, zaplesat nad dárkem*). V textech, které žáci upravují, najdeme hojné ukázky hovorové řeči (*todlencto, klábosit, prima, bourák, mordyje, brnkám na kytaru, štve mě, vejtaha, humbuk, courat, futrál, průšvih, nandali jsme, držgrešle, hybaj domů, nevzals to, nemáš dělat skopičiny*). Poměrně vysokou frekvencí užívání vykazují odborné názvy (př. *ventil, kartograf, knihtisk, celulóza, glukóza, atom, oddenek, meteorolog, viry, bakterie, kultivace*).

Fortuna 2

V této učebnici jsme hypokoristika ani famiální slova neobjevili, zato však se zde hojněji vyskytují deminutiva (*maminka, tatínek, Jeníček, Mařenka, tetička, strýček, Petruška, Lucinka*). Zhrubělá slova jsou podle očekávání zastoupena několika málo příklady (*bába, lotr, prevít*) a stejně tak augmentativa (*psisko, hafan, barabizna*). Řídké jsou archaismy (*světnice, poroba, dráb, krejzl, varta, čeledín*) a pochopitelně častěji se vyskytují neologismy (*aerobik, tranzistor, igelit, diskotéka, disketa, moderátor*). Jako příklady nářečních slov jsou uvedeny: *zemáky, duchna, šohaj, veselka*. Knižní vrstva slovní zásoby je zastoupena minimálně (*sličně, veskrze, jak jste stár, luna, vytrvale hledí, jest malý, pravil, líce, tázati se*). Není opomenuta hovorová čeština (*nějakej, vejlet, pěkně děkuju, kapánek, zdrhnout, kramflek, chechtat se, nekecej, jedna kačka, celej žhavej*). Fortuna 1 obsahuje také množství odborných výrazů (*zemská kůra, trubec, opuka, bazilika, čerpadlo, elektron, atom, kometa*).

Jinan

Expresivní vrstva slovní zásoby je tu zastoupena hypokoristiky (*Kája, Olda, Mirek, Kačenka*) a řadou zdobnělin. V učebnici pro 7. ročník se nám nepodařilo nalézt žádná zhrubělá slova ani augmentativa. Minimálně se vyskytují archaismy (*maštal, škamny*) a historismy (*cep, groš, máz, sáh*), a také neologismy (*skleníkový efekt, černá díra*). V jednom cvičení se žáci seznámí se sportovním slangem (*kanonýr - střelec, nebezpečná střela - jedovka, gól - banán, přihrávka na slepo - slepička, rychlý únik - brejk*). Podobně jako u předešlých učebnic je tu zastoupena vrstva knižní (*jímala mě závrat, střevíce, co tam tropily, celovat se, pokrm, učiniti, drahý*) a hovorová (*straší mu ve věži, matika, obýván, capart, co frčí, kdybysem měl, krám se zeleninou*). Ani u této učebnice nejsou odborné výrazy žádnou výjimkou (*vitamin, exhalace, organizmus, kytovec, cholesterol, kyselina sírová, alergie, paradentóza, aminokyselina, enzym*).

Shrneme-li toto krátké pozorování, docházíme k závěru, že spisovná podoba českého jazyka ve sledovaných učebnicích zcela jednoznačně dominuje. Z oblasti obecné češtiny se nejčastěji vyskytují výrazy *kluk, brečet*. Nespisovné výrazy jsou užívány skutečně výjimečně a to tam, kde si to vyžaduje práce tímto typem textu. Žáci takové cvičení transformují do spisovné podoby, učí se rozlišovat spisovná a nespisovná slova. Hrubá slova se nevyskytují vůbec. Často, ale úměrně se objevují zdobněliny. Minimální je výskyt archaismů a historismů. Ani neologismy nejsou příliš hojně užity. Nářeční prvky bychom našli spíše v čítankách. Sociálně podmíněné lexikum se až na výjimky v těchto učebnicích neužívá.

3.2.3 Současná slovní zásoba

V dnešní češtině se udržují obvyklé způsoby tvoření pojmenování, dochází však ke změnám v jejich využití. „Současnou slovní zásobu charakterizuje nárůst sdružených pojmenování, některých složenin a odvozenin a také zkratk a slov zkratkových. Kromě toho je příznačné i využití některých slovotvorných typů a prostředků, např. tvoření podstatných jmen s příponou -ost. Charakteristické je rovněž dnešní přejímání z jiných jazyků i poměr ve využití domácích a cizích prvků. Příznačné pro dnešní stav a vývoj spisovné slovní zásoby je posilování prostředků, které slouží speciálním vyjadřovacím potřebám v oblasti odborné, publicistické, administrativní a zčásti i umělecké. K těmto prostředkům se řadí také osobitá víceslovná pojmenování (tzv. multiverbizovaná). V oblasti běžného vyjadřování je výrazné tvoření jednoslovných pojmenovacích jednotek (tzv. univerbizovaných).“³⁷

³⁷ Brabcová, R.: Čeština našich dní, s. 77

Některé z těchto tendencí se projevují také v učebnicích českého jazyka. V učebnicích Fortuna 1, 2 a Jinan jsme našli množství sdružených pojmenování - sousloví (*právnícká osoba, peněžní vklad, třídní kniha, spací pytel, městská hromadná doprava, dopravní prostředek, vysoká škola, obchodní akademie, zoologická zahrada, sluneční hodiny, psací stůl, míčová hra, televizní pořad, občanský průkaz, orbitální stanice, Česká národní rada, mikrovlnná trouba, tryskové letadlo, vlečný vůz, skokanský můstek, sportovní oddíl aj.*), cizích slov a slov přejatých z jiných jazyků (*redakce, perfektní, rekord, recese, téma, fantastický, populace, pilot, terén, reprezentovat, kopie, hotel, restaurace, charitativní, adresa, mechanismus, materiál, interiér, skateboard, energie, firma, cigarety, kolega, organizace, rekord, finiš, favorit, turista, magnet, konference, lóže, finance, gól, reprezentace, raketa, ekologie, klip, mixér, legitimace, ekonom, tribuna, kritika, policie, kategorie, funkce, inzerát, pozice, televize, dimenze, typizovaný, produkt, analogický, region, limit, safari, motiv, hokej, cirkus, blůza, optimista, pesimista, toxikoman, alkoholik, injekce, stadion, kiosek, dieta, kongres, senát, monopol, produkce, provize, stabilita aj.*). Obsažena jsou jak pojmenování multiverbizovaná (*poštovní budova, účastník silničního provozu, televizní přijímač, fotografický snímek, hráč na flétnu, hokejová hůl, lanová dráha*), tak univerbizovaná (*osobák, motorák, jednosměrka, minerálka, asfaltka, písemka, spacák, šumák, burák, sjezdovky, francouzák, češtinář, tělocvikář, činžák, letošek, trojčlenka, panelák, detektivka, propiska, tryskáč, sjezdař, časovka, skicák*). Zkratky a zkratková slova jsou použity zřídka (*čl., ČR, U. S., USA, UNESCO, UFO, sci-fi, km, m.n.m, PSC, OSN, AMU, ČD, Čedok, p., aj., atd.*; z gramatiky: *ZVS, Po, Př. Pum, Pt, dok., nedok.*)

3.2.4 Rozvoj a procvičování lexika

Slovní zásoba je rozvíjena a procvičována ve cvičeních a textech, ke kterým se váží různé úkoly. V následujícím stručném rozboru vycházíme opět z učebnic 7. ročníku. Učebnice Fortuna 1, Fortuna 2 a Jinan pracuje s lexikem velmi podobně, pozornost je věnována všem slovním druhům. Všechny tři učebnice se významně podílejí na seznamování žáků s cizími slovy a odbornými termíny i z jiných oborů než je český jazyk (př.: matematika, fyzika, chemie, biologie, zeměpis, ...).

Ve cvičeních žáci nahrazují slova synonymními výrazy (poznost je věnována slovesům, podstatným a přídavným jménům) nebo antonymními výrazy; pracují s homonymy; jsou vedeni k tomu, aby si uvědomovali polysemii některých slov; vysvětlují významový rozdíl mezi slovy a slovními spojeními (*znuděný x nudící se, mlsný x mlsající, hlediště x hledisko, šatna x šatník, nositel x nosič, správce x opravář, písař x pisatel, vodní x vodový x*

vodnatý, rozkrojila x rozkrájela, přisolit x přesolit x nasolit...) a začleňují je do vět; doplňují vhodné výrazy na vyznačená místa v textu (slovesa, příslovce, předložkové vazby, spojky...); seznamují se s frazémy, pokoušejí se o jejich interpretaci a začlenění do situace (*čas je nejlepší lékař, dočkej času jako husa klasu, nechval dne před večerem, má obě ruce levé, je jako slon v porcelánu, je do větru, mluví jako kniha, má srdce na pravém místě atd.*); vyjadřují obsah vět pomocí rčení (*je domýšlivý - je pyšný jako páv, je opuštěný - je jako kůl v plotě*); doplňují přirovnání; pracují s méně používanými zájmeny (*týž, tentýž, lecco, jenž*); nahrazují větu jednoduchou souvětím a naopak; rozvíjejí podstatná jména vhodnými přívlastky; rozhodují, zda jsou slova neutrální či slohově příznaková; se slohově zabarvenými výrazy pracují při vlastním vypravování, popisu, líčení, charakteristice apod.; pracují s jazykem, vytvářejí slova odvozováním (př.: co nejvíce příd. jmen od slovesa *hrát*: *hrající, hraný, nahraný, zahraný, uhraný, vyhraný, prohraný*), skládáním, stupňují; objasňují výrazy, kterým nerozumějí; učí se slova správně používat (např. příd. jména označující lidské vlastnosti: *prostořeký, obětavý, laskavý, povrchní, apatický, vrtošivý, prostopášný, energický*); zmírňují či zeslabují význam daného slova; převádějí přímou řeč do nepřímé a naopak; výrazy v závorkách uvádějí do správného spisovného tvaru (př.: číslovky *dvěma chlapcům, od dvou hodin...*); učí se různými způsoby vyjádřit rozkaz. V učebnici Jinan je více úkolů, které navozují situaci, v níž se mají žáci srozumitelně, jasně a vhodně vyjadřovat (oslovit různé osoby, formulovat vzkaz, projevit soustrast, objednat ubytování, popřát k různým příležitostem...).

Některá cvičení vedou k vlastnímu projevu, v němž pak žáci využívají své slovní zásoby. Uvedeme několik takových úkolů: *Zavzpomínejte na své poslední prázdniny a vyberte takové zážitky, které jsou v souladu s některými z následujících témat (Málem se stalo neštěstí. Lidé, které jsem poznal. To byla ale nuda!). Připravte si poutavé vypravování.* /Fortuna 1

Pokuste se o popis krajiny a užijte při tom i věty jednočlenné. / Fortuna 2

Vyprávějte, jak si představujete zahájení provozu lanové dráhy v roce 1891. /Jinan

V učebnicových textech jsou žáci podněcováni k tomu, aby doplnili, rozvedli vypravování; reprodukují text vlastními slovy, zkoušejí se zamyslet se nad textem a své myšlenky slovně zformulovat, slovně reagovat na text.

3.3 Úkoly, cvičení a jejich formulace

Právě vhodná volba jednotlivých cvičení i jejich uspořádání vede k osvojení a praktickému zvládnutí učební látky. Je pochopitelné, že učitelé vyžadují od učebnic co

nejvíce cvičení, aby si z nich mohli vybírat podle situace v konkrétní třídě. Dnes se prakticky v učebnicích zpravidla nerozlišuje mezi úkoly a cvičeními. Obojí se v učebnicích střídají a pro dobrou orientaci jsou pouze číslovány.

V minulosti se objevovaly tendence k výrazné unifikaci pokynů u jednotlivých cvičení, aby byla jejich formulace co nejstručnější a zcela jednoznačná. (Např. pouhé: *Doplňte i-y; Převeďte do mn. č.*). V zadávání úkolů se objevovaly výhradně imperativní tvary 2. osoby plurálu. Tato tendence je do značné míry zcela oprávněná, může však vést i k přílišné strohosti až odpudivosti formulací. Proto se objevují v současné době snahy k indirektivním formulacím, jejich nevýhodou ovšem může být určitá vágnost a mnohomluvnost. Příliš obsáhlé formulace pokynů v učebnicích pro základní školu kladou značné nároky na slabší žáky. Najít optimální poměr mezi jasnou zřetelností pokynu a jeho indirektivní přijatelností pro žáka je předpokladem úspěchu každé učebnice.

Jednotlivé úkoly a cvičení by měly být řazeny od jednodušších k složitějším a obtížnějším. Tendence označovat v učebnicích obtížnost úkolů a cvičení zvláštními znaménky (př. puntíky, hvězdičkami) se ukázala jako nepřínosná. Zůstane totiž vždy důležitou úlohou učitele, aby se sám důkladně seznámil s celou učebnicí a pečlivě zvážil podle konkrétní situace v každé třídě, jak bude s nabídnutým souborem úkolů a cvičení pracovat. Úkoly pro zájemce, které mají prohlubující charakter, nepovažujeme za vhodné uvádět jako „Pro chytré hlavy“ apod., aby taková formulace neodrazovala žáky, kteří nepatří k nejlepším. U žáků se má totiž především podněcovat zájem o jazyk a jazykové dění.

3.3.1 Typy cvičení

Námi posuzované učebnice obsahují všechny důležité typy cvičení, které uvádí J. Jelínek.³⁸ Jedná se o cvičení: doplňovací, obměňovací, problémová, substituční a transformační, modelová, stylizační a textová.

Podstatou doplňovacích cvičení je rekonstrukce textu. Doplňují se písmena, nebo skupiny písmen, přípony a koncovky, slova (a to podle seznamu uvedeného u cvičení, nebo podle vlastního uvážení žáka) a věty.

Obměňovacích cvičení se užívá zpravidla při výcviku náležitých ohebných tvarů slov, popř. při pravopisu koncovek. Větný kontext nebo spojení vyžadují užití ohebného slova v jiném tvaru, než který je ve cvičení uveden. Obměňovacích cvičení se užívá i při procvičování stupňování a odvozování slov.

³⁸ Jelínek, J.: Úvod do teorie vyučování českému jazyku, s. 191- 197

Při problémovém cvičení je dán úkol, ale nenavozuje se způsob jeho řešení. Žákům je např. předložena skupina slov a oni sami musí najít kritéria, podle nichž lze slova třídit (podle slovních druhů, podle příbuznosti, podle počtu slabik). Problémový charakter mají i cvičení sémantického typu: Vysvětlete rozdíl ve významu slov uhelný - uhličitý - uhelnatý.

Podstatou cvičení substitučních a transformačních je nahrazování jednoho jazykového prostředku jiným. Při substituci se konstrukce věty nebo slovního spojení nemění (vesele x radostně si zpívám), při transformaci se mění (když se rozednilo x po rozednění les ožil).

Modelem v modelových cvičeních rozumíme větný celek, slovní spojení nebo slovo, které jsou vzorem pro tvoření větných celků, slovních spojení nebo slov téhož typu. Tohoto typu se využívá při konstrukci vět i souvětí. Podle modelového slova mohou žáci vyhledávat jiná slova (např. se stejnou hláskovou stavbou: barva, volba, rovně).

Stylizační cvičení jsou cvičení na výběr a vhodné užití slov ve slovních spojeních nebo větách, na volbu vhodného typu vět a na jejich konstrukci. Jsou přípravou ke slohovému zpracování daného tématu. Na tato cvičení navazují textová cvičení, jejichž obsahem je úprava a oprava souvislých textů. Daný text se žáci učí posuzovat po stránce obsahové, věcné a doplňují jej tam, kde je to z hlediska daného úkolu potřebné. Textová cvičení vyžadují rozumové úvahy, a proto jsou náročná. Jsou však potřeba od samého začátku jazykového vyučování a jsou i žákům všech ročníků přiměřená, jestliže se náležitě odstupňují.

3.3.2 Formulace ve sledovaných učebnicích ČJ pro 7. ročník

Fortuna 1

Při formulaci úkolů a cvičení používají autoři této učebnice:

imperativní tvary: nahrad'te, užijte, doplňte, posuďte, rozhodněte, vyjádřete, vysvětlete, povězte, řekněte, vyhledejte, najděte, objevte, zpracujte, utvořte, uveďte, uvádějte, odůvodněte, označte, vyznačte, rozhodněte, rozlište, vypište, napište, nahrad'te, vytvořte, zjistěte, zvažte, sestavte... Některé imperativní tvary, i když vybízejí k činnosti, nepůsobí direktivně. Např. místo příkazů nahrad'te, vysvětlete, určete je užito: Pokuste se nahradit / vysvětlit / určit...; nebo se vyskytují podobná vyjádření jako: Zkuste se zamyslet / rozlišit / přijít na to...; Snažte se vyjádřit...

otázky: Podaří se vám vysvětlit významový rozdíl mezi těmito slovními spojeními? Jak jsou tato slova utvořena? Dokážete určit mluvnické číslo podstatných jmen? Dokážete pojmenovat obyvatele uvedených měst a zemí? atd.

přesvědčovací formu - dává žákům najevo přesvědčení autorů učebnice o úspěšném vyřešení: Pokud jste byli pozornými čtenáři, jistě přijdete na to, ...; Pokud jste text četli

pozorně a dovedete přemýšlet o přečtených informacích, jistě se vám podaří zodpovědět tyto otázky ...

kombinace - nejčastěji otázky a imperativu: *Uved'te mezi kým se mohl tento rozhovor uskutečnit. Jak se představujete jeho účastníky a jejich vzájemný vztah? ; Které předložky je třeba doplnit? Určete pád, s nímž se pojí...*

Co se týče délky formulací úkolů a cvičení, dávají autoři učebnice přednost kratším vyjádřením (*Doplňte n nebo mn a pravopis zdůvodněte; Vyznačená slova nahraďte synonymy....*), vyskytují se však i obsáhlejší zadání např.: *Dokážete od následujících podstatných jmen vytvořit přídavná jména? Užijte jich ve větách a povězte, jakými prostředky jsou přídavná jména odvozena. Zjistěte, zda nelze vytvořit více přídavných jmen od téhož podstatného jména. Pokud ano, ověřte si ve slovníku jejich význam.*

Fortuna 2

V zadávání úkolů a cvičení jsou taktéž použity:

imperativy 2. osoby plurálu: *zopakujte si, řekněte, uveďte, povězte, užijte, odůvodněte, tvořte, utvořte, přečtěte si, rozhodněte, spojte, všimněte si, popište, napište, rozlište, změňte, obměňte, posuďte, zamyslete se, sledujte, zdůvodněte, přeřadte, upravte, formulujte atd.* Nejčastěji jsou užívány tvary: *určete, vyhledejte, doplňte, uvádějte.* Podobně jako předcházející učebnice užívá i tato formulace jako: *Pokuste se o popis / o rozhovor / změnit pořadí slov / přesně vymezit; Snažte se vysvětlit...* Podobná spojení se vyskytují opět častěji ve slohových úkolech. V porovnání s učebnicí F1 jsou v učebnici F2 imperativní tvary užívány hojněji, častěji se opakují.

otázky - zejména ve slohových cvičeních, v mluvnických méně než u F1: *Ve kterých případech spojují spojky větné členy a v kterých věty? ; Kdy se užívají tato citoslovce a jaký mají význam? ; Kdo vymyslí vhodný nadpis pro následující text? aj.*

kombinace: Př.: *Která slova nejsou vhodně užita? Nahraďte je.*

Autoři této učebnice upřednostňují také krátké formulace. Najdeme však i cvičení, jejichž zadání zahrnuje několik úkolů najednou: *Určete v následujících větách základní a rozvíjející větné členy. U větných členů rozvíjejících nejdříve zjistěte, na kterém slovním druhu závisí, co vyjadřují a jak je závislost na řídícím členu vyjádřena. Určete, jde-li o členy holé, rozvité nebo několikanásobné.*

Jinan

Ani formulace učebnice ČJ nakladatelství Jinan se příliš neliší. Autorky volí:

imperativní tvary - podobné jako u F1 a F2, a pak hlavně takové, které výrazněji akcentují určitou aktivitu žáka: *utvořte, vyhledejte, vyberte, sestavte, seřadte, zachyťte*

graficky, vyznačte, zamyslete se, vzpomeňte si, dokažte, vysvětlete, najděte, pozvěte, připravte, předved'te, zahrajte si, sehrajte, objednejte, vypracujte, přepracujte, vyluštěte, upravte, navrhňte aj. Také užívají vyjádření s použitím sloves: zkuste, pokuste se, nechte se inspirovat...

otázky: Jak se říká zbývajícím souvětím? Kdy je vyznačené slovo součástí sousloví?

kombinace: Za kterou číslicí bude tečka? Text správně napište.

Na rozdíl od učebnic Fortuny zde objevíme i formulace ve 3. os. singuláru: Kdo napsal chybně slova dědečkovy, dědečkových, zopakuje si pravopis koncovek přídavných jmen /adjektiv/ přivlastňovacích ve Stručné mluvnici české a potom napíše následující cvičení. Tady můžeme pozorovat snahu po určité diferenciaci, ne všichni žáci musí dělat totéž. Kdo chybuje, procvičuje více.

V učebnici Jinan se také v zadávání úkolů a cvičení používají opisné formulace. Např. místo klasické věty: *Doplňte koncovky přivlastňovacích zájmen* užily autorky vyjádření: *Nepopleteť přídavná jména přivlastňovací se 3. nebo 6. pádem podstatných jmen /substantiv/.*

Podobně jako u učebnice F1 se i zde setkáme s tím, co jsme nazvali přesvědčovací formou v zadání: *Váháte, kde se píše velké písmeno? Podívejte se do Pravidel českého pravopisu a jistě budete mít méně pochybností. Následující cvičení bude pro vás hračkou.*

I v této učebnici převažují krátké a jasné formulace v zadávání úkolů a cvičení.

Souhrnně můžeme říci, že ve všech třech učebnicích ČJ převažují imperativní tvary 2. os. plurálu, nepředstavují však jedinou možnost, jak žákům sdělit, co se od nich požaduje. Učebnice F2 je ve variacích při formulování požadavků úkolů a cvičení nejchudší.

3.4 Umělecký text v učebnicích ČJ

Vybrané partie z umělecké literatury se v učebnicích často uplatňují v podobě výchozích textů, které prezentují zvolený jazykový jev v širším jazykovém kontextu. K tomuto účelu slouží i ukázky z literatury populárně vědné, z časopisů a novin. „Splnit požadavek obsahové ucelenosti a smysluplnosti výchozího textu a zároveň předložit k pozorování jev výrazně a jednoznačně, a to ještě na omezeném textovém rozsahu, nebývá jednoduché. Autoři učebnic to obvykle řeší různými textovými úpravami s uvedením Podle autora X Z.“³⁹

³⁹ Kvítková, N.: Učebnice českého jazyka z hlediska jejich řídicí funkce. In: Učební text, s. 193

Mnohem řidčeji nacházíme umělecké texty v podobě cvičení. Důvodem je to, že nezbytná didaktická koncentrace vybraných jevů se hledá v přirozeném uměleckém textu velmi obtížně. Podaří-li se však najít vhodný umělecký text a využít ho pro cvičení, přináší výrazné osvěžení celého souboru úkolů a cvičení. Takovým cvičením s poměrně nevelkým textovým rozsahem mohou dobře sloužit i některé texty z poezie. Poezie, která se vyznačuje značnou významovou zhuštěností, je v našich učebnicích dosud málo využívána, což je velká škoda, protože učí citlivosti ke slovu a vede k pozornému vnímání textu ve všech jazykových rovinách. K větší pestrosti cvičení nepochybně přispívají i písňové texty, přísloví, pranostiky, popřípadě myšlenkově zajímavé citáty.

3.4.1 Umělecký text v učebnicích pro 7. ročník

(Přehled počtu literárních ukázek - viz. **Příloha č. 6**)

V učebnici Fortuna 1 je použito 20 literárních prozaických ukázek, a to zejména jako výchozí texty. Ve cvičeních jsou užity např. k větným rozborům, k vyhledávání dokonavých a nedokonavých sloves, k převádění formy podmiňovacího způsobu do oznamovacího. Jde o tyto autory ukázek: L. Faltejsek, M. Labuda, R. Konkolský, M. Zapletal, J. V. Pleva, K. Holstová, J. Verne, S. Rudolf, F. Patočka, S. Hrnčíř, A. Holmberg, L. Skálová. Kromě uměleckých textů jsou zde využity i texty populárně naučné, odborné a z tisku. (Celkem 19 ukázek.)

Učebnice Fortuna 2 využívá také pouze prozaických literárních textů (38), které výrazněji než v předešlé učebnici převažují nad ukázkami z denního a odborného tisku a populárně naučnými (12). Autoři učebnice užívají umělecký text více ve cvičeních (25) než ve výchozích textech (13). Na literárních textech si žáci procvičují druhy slov, vybírají ohebná slova, určují mluvnické kategorie u sloves, vyhledávají nespisovné tvary, procvičují pravopis, určují druhy vět, větné členy a jejich druhy apod. Jsou použity ukázky od těchto autorů: F. Nepil, Z. Adla, K. Čapek, J. Lada, K. Poláček, V. Stýblová, V. Cibula, M. Horníček, E. Bass, E. Štorch, J. Drda, A. Zhoř, J. Tomeček, O. Chalupka, J. Glazarová, L. Stehlík, V. Pazourek, K. Klostermann, J. Procházka, I. Hercíková, V. Vacke, E. Frynta.

Autorky učebnice ČJ nakladatelství Jinan jako jediné používají kromě prózy i poezii (z 19 ukázek je 7 básní a jeden písňový text). Dalších 17 ukázek je z oblasti populárně naučné a odborné. Literární texty jsou použity jako výchozí texty, cvičení, motivace, k zpestření hodiny, nebo mají vést k zamyšlení. Žáci se seznámí s ukázkami těchto autorů: O. Leiský, J. Seifert, F. Šrámek, Ch. Morgenstern, B. Němcová, K. Čapek, F. Nepil, A. Lingrenová, S. Townsendová.

Pro porovnání uvedeme, jak využívá uměleckých textů následující ročník.

3.4.2 Umělecký text v učebnicích pro 8. ročník

(Počet ukázek - viz. **Příloha č. 6**)

Učebnice F1 obsahuje pouze 7 literárních ukázek (celkově 26), ve čtyřech případech je ukázka použita jako výchozí text, u ostatních se jedná o cvičení (časování sloves, porovnání češtiny 15. a 17. století se současnou). Autoři této učebnice v ukázkách upřednostňují zejména populárně naučnou literaturu.

I v 8. ročníku se literární texty výrazně podílejí na výuce českého jazyka. V této učebnici najdeme 53 prozaických ukázek (J. Neruda, J. Werich, M. Švandrlík, V. Kaplický, J. Lada, O. Pavel, I. Olbracht, M. Horníček, K. Čapek, V. Vančura a další), jeden básnický úryvek (Mácha) a citace. V 19 případech mohou učitelé využít v hodinách i jiných textů (publicistických, populárně naučných, odborných).

V učebnici Jinan můžeme pozorovat zvýšení počtu ukázek jak v oblasti umělecké (35), tak populárně naučné a publicistické (24). Některé lekce v pracovním sešitě jsou uvozeny citacemi (6) známých osobností (K. Höger, F. Palacký, P. Eisner, M. Twain...). Autorky této učebnice opět nezapomínají na poezii.

V uměleckých textech se ve zmíněných učebnicích nejvíce uplatňuje vyprávěcí slohový postup, částečně popisný. Ve všech námi sledovaných učebnicích dostávají v literárních ukázkách přednost čeští autoři před světovými.

3.4.3 Adaptace textu

Abychom mohli říci, jak pracují jednotlivé učebnice s uměleckým textem, do jaké míry ho přizpůsobují svému metajazyku, vybrali jsme několik ukázek z učebnic a porovnali je s textem v citované knize. Došli jsme k závěru, že ve všech se jedná o citlivé adaptace původního uměleckého textu. (Práci s tímto textem, co se týče jeho využití při mluvnických hodinách, oceňujeme zejména u učebnic F2 a Jinan.) Umělecký text je uzpůsoben tak, aby vyhovoval danému úkolu, který stanoví, na co se mají žáci (i učitel) v textu zaměřit; je vybrán tak, aby prezentoval potřebný jazykový jev. Z vybraných ukázek je nejvíce adaptován text J.V. Plevy, v ostatních ukázkách se jedná o drobné úpravy.

Fortuna 1, 7. tř.

- Robinson Crusoe: učebnice x J. V. Pleva (1. vydání, 1956) - viz. **Příloha č. 7**

Text je využit jako cvičení k vyhledávání dokonavých sloves. Některé fakultativní větné členy jsou vypuštěny (př. určení, přívlastek); jsou upraveny slovesné tvary (byl

promočený - promokl, nepřestával rachotit - zarachotil); vynechány jsou přechodníkové tvary a některé věty; jedno souvětí je v učebnici zjednodušeno na větu jednoduchou; dvě Plevova souvětí jsou spojena v jedno.

Fortuna 2, 7. tř.

- Klapzubova jedenáctka: učebnice x E. Bass (21. vydání, 1981) - viz. **Příloha č. 8**

Zatímco literární text je členěn, v učebnici má formu jednoho odstavce, je použit jako výchozí text, ve kterém jsou kurzívou označené spojky. Žáci si mají všimnout, zda spojují věty, či větné členy. Oba texty jsou téměř totožné.

- Devatero pohádek (Příběh pohádky): učebnice x K. Čapek (7. vydání, 1986)

Oba texty jsou opět téměř stejné, je vynechána pouze vsuvka „požehnej pánbůh“. Pozornost učebnicového výchozího textu je soustředěna na citoslovce. Na příkladech z textu je vysvětleno, kdy se citoslovce odděluje od ostatních slov čárkou a kdy nikoliv.

Jinan, 8. tř.

- Saturnin: učebnice x Z. Jírotka (11. vydání, 1990) - viz. **Příloha č. 9**

Textu je v učebnici využito jako cvičení pro vyhledávání souřadných souvětí, určování poměrů mezi větami hlavními a k určování druhů vedlejších vět. Ukázka v učebnici je kratší, jsou vynechány některé věty, větné členy a vsuvky. Zhuštění se dosahuje i tím, že je vedlejší věta převedena na větný člen.

4. Jazyk učebnic a komunikace

Charakteristickým rysem humanistického pojetí vyučování je pojetí dítěte jako bytosti plně rozvinuté oproti pojetí dítěte jako bytosti nehotové, nezralé, závislé, která se lidskou bytostí teprve stane. Pojetí dítěte jako svébytné osobnosti s vlastní identitou, právy a vlastním viděním světa znamená zásadní změnu v přístupu učitele k žákům, změnu komunikace při vyučování. Základem je partnerský, komunikativní přístup k dítěti, založený na vcítění, pochopení, respektu, toleranci a na porozumění potřebám dítěte.

Zvláštním případem komunikace je tzv. pedagogická komunikace, která sleduje pedagogické cíle, pomáhá vychovávat a vzdělávat. Jde především o komunikaci mezi pedagogy a žáky, tedy o komunikaci ve škole. Informace se v ní zprostředkovávají jazykovými i nejazykovými prostředky. Pedagogická komunikace zprostředkovává společnou činnost účastníků; zprostředkovává vzájemná působení účastníků v nejširším smyslu včetně výměny informací, zkušeností, ale také motivů, postojů a emocí; formuje osobnost žáků; je

prostředkem uskutečňování výchovy a vzdělávání; konstituuje každý výchovně vzdělávací systém, neboť tvoří jednu z jeho hlavních složek.

Pedagogická komunikace může také probíhat oddáleně v prostoru a čase, mezi mluvčím a adresátem se pak objeví nějaký mezičlánek. Takovým prostředníkem je i učebnice, která může spolu s vyučujícím žákům ukázat, že „dovednost komunikovat není nedostižným uměním, které je (v podobě schopností a nadání) někomu dáno a někomu nikoli. Má svou základnu, kterou lze systematicky nacvičovat, rozvíjet, a má nadstavbu, která z ní vyrůstá v podobě tvořivé a individuálně svébytné činnosti.“⁴⁰ Zaměření na rozvoj komunikativních dovedností v UČJ by mělo napomáhat k tomu, aby se žáci uměli adekvátně a souvisle vyjádřit v různých situacích. Učebnice by měly vytvářet příležitosti pro mluvní aktivitu žáků.

J. Svobodová⁴¹ formulovala tyto teze týkající se komunikace ve výuce češtiny:

- Výuku češtiny je jednoznačně nutno pojmut komunikacně, proto i učebnicový text musí být komunikacně zpracován. Je třeba zdůrazňovat přirozený dialog v soukromé i oficiální komunikaci. Oba póly je třeba mít na mysli, přirozenost nezaměňovat se strojeností, ani s ledabylostí.
- Práce s komunikačními situacemi by měla mít takovou kvalitní a pevnou oporu v soustavné, nikoli chaotické a nahodilé výuce mluvnice, mluvnice vtipné, hravé, poutavé používané a použitelné.
- Čím dříve se začne s vtipnou a zajímavou komunikačně pojatou výukou češtiny, tím lépe pro žáka a jeho vznikající vztah k mateřštině jako hodnotě, proto je zapotřebí věnovat v tomto ohledu zvýšenou pozornost už mladšímu školnímu věku.
- Ani mluvnice nebo pravopis hravosti a svěžesti výuky nezabrání, má-li učitel odborné znalosti, pedagogické dovednosti a dobré (komunikačně pojaté) učebnice. Mluvnici je zapotřebí systematicky zakomponovat do komunikačního rámce už od začátku výuky ČJ, anebo naopak komunikační výuka musí být zakomponována do stabilního mluvnického rámce.

Uvažujeme-li o komunikaci, pak nejde jen o verbální produkci, ale i o přijímání a vnímání textu. „K pěstování komunikativní aktivity žáků patří jistě i respektování střídání komunikativních rolí mluvčího a adresáta v dialogu. Proto by se učební text neměl vždy

⁴⁰ Mareš, J. a Křivohlavý, J.: Komunikace ve škole, s. 26

⁴¹ Svobodová, J.: Učebnicový text a komunikace. In: Učební text, s. 122

orientovat jen na cvičení role mluvčího, ale i na cvičení role posluchače.⁴² Autorkou tohoto konstatování je Eva Hájková, jedna ze spoluautorek učebnic ČJ nakladatelství Jinan, která se zabývala tím, jaké typy komunikativně zaměřených cvičení se v našich učebnicích ČJ pro ZŠ vyskytují. Ve svém krátkém příspěvku, z něhož jsme citovali, uvádí pět typů komunikativních cvičení, s nimiž se při svém výzkumu setkala. Jsou to:

- Cvičení, která by se zabývala způsobem vedení dialogu s instrukcemi neskákat do řeči jinému, nepřekřikovat se apod.
- Cvičení na odhalení komunikativního záměru mluvčího
- Cvičení, která vedou k pochopení významu sdělení, spojená s mluvnickou problematikou. Jsou obzvlášť důležitá, protože vedou žáky k zamyšlení nad jazykem při vnímání i při tvoření mluvených projevů. Těmito cvičeními je žák připravován zaznamenat dvojsmyslná či nesmyslná vyjádření, má možnost vnímat jazykové nuance své mateřštiny.
- Cvičení uvědomělého naslouchání partnerovi
- Cvičení na soustředění pozornosti, což je nezbytný předpoklad pro naslouchání partnerovi při komunikačním aktu. Úkoly typu *Opakuj, co bylo řečeno; Vyprávěj znovu příběh; Na co jsem se ptala před vyprávěním příběhu* apod. zdánlivě přímo s komunikací nesouvisejí, cvičí však zaměření i udržení pozornosti a krátkodobé zapamatování informace.

Kromě zmíněných komunikativních cvičení uvedeme ještě další, která jsme v uvedených učebnicích objevili.

- Cvičení, v nichž se autoři snaží nabízet možnosti pro delší ústní i písemný projev.
- Učebnice se obrací (ústí učitele) na žáka s konkrétní otázkou, žák se snaží o jasné zformulování odpovědi.
- Komunikativní cvičení spojené s aktivitou (žák něco sděluje, předtím je např. nucen si informace sám vyhledat apod.)
- Cvičení s podněty ke komunikaci v konkrétní situaci
- Cvičení na procvičování konektorů, která považujeme za velice důležitá, jelikož udržování souvislého (zejména mluveného) projevu způsobuje žákům stále problémy.

Následující část se věnuje tomu, jaká komunikativní cvičení obsahují učebnice nakladatelství Fortuna a Jinan pro 7. a 8. ročník.

⁴² Hájková, E.: Je třeba učit „komunikační pasivitě“? In: Učební text, s. 170

Fortuna 1

Z uvedených typů se v této učebnici poměrně často objevují cvičení na odhalení komunikačního záměru mluvčího (7. tř.: *Vyhledejte v textu věty, které vyjadřují: něčí úmysl, nutnost něco udělat, možnost něco učinit, schopnost něco vykonat; Kde a kdy můžete slyšet nebo číst tyto věty? Jaký záměr přisoudíte jejich autorovi?; Poznáte, kdy sloveso budoucího času vyjadřuje pravděpodobnost? Kdy rozpaky skromnost, výtku?; Přečtete s náležitou intonací. Určete druhy vět podle záměru mluvčího.* 8. tř.: *Rozhodněte, kterými prostředky je v následujících větách vyjádřen význam nutnosti, možnosti, schopnosti a úmyslu; Následujících spojení užíjte tak, abyste postupně vyjádřili význam nutnosti, možnosti, schopnosti a úmyslu; Co je záměrem mluvčího? Všimněte si, jakých k tomu užívá jazykových prostředků.*), dále cvičení, která vedou k pochopení významu sdělení, autoři učebnice vedou především žáky k formulování významového rozdílu ve slovních spojeních (7. tř.: *Jak se liší tato spojení? - dva klíče - dvoje klíče; Pokuste se vysvětlit, jaký významový rozdíl je mezi slovy ve dvojicích. - pahorek - pahorkatina, sídlo - sídliště; Spojte následující přídavná jména s vhodnými jmény podstatnými a vysvětlete jejich případný významový rozdíl. - dobrý - dobrotivý, vlasový - vlasatý*), k pochopení významu ustálených slovních spojení (8. tř.: *Vysvětlete význam ustálených slovních spojení užitých v následujících větách: Než z podniku odejde, chce mít čistý stůl...; Jak tomu rozumíte? Dělal to na koleně...; Snažte se vysvětlit, co znamenají tato rčení: přijít na buben, přilévat olej do ohně aj.*).

Méně často se vyskytují cvičení na soustředění pozornosti (7. tř.: *Pozorně si text přečtete o odpovězte na následující otázky; Povězte svými slovy obsah textu; Pokud jste byli pozornými čtenáři, jistě se vám podaří zodpovědět následující otázky.* 8. tř.: *Pokuste se stručně postihnout obsah jednotlivých odstavců; Vyjádřete stručně svými slovy obsah předchozího textu*). V případě předčítání textu, jeho úseku, nebo poslechu vyprávění některého z žáků, by se mohlo cvičit i uvědomělé naslouchání partnerovi. Dialogická cvičení jsou zastoupena řídce, jedná se o jisté podněty k rozhovorům, přičemž poučení o správném vedení dialogu má zřejmě zprostředkovat vyučující, nebo ho mohou odvodit sami žáci na základě svých zkušeností či předvedených dialogů.

Jako příklady pro vlastní projevy žáků uvádíme: 7. tř.: *Povězte, jakému druhu dopravy dáváte přednost a proč; Víte o jiných podobných záhadách? Pokud ano, povězte stručně, čím jsou pozoruhodné; Představte si, že jsou prázdniny, že musíte z nějakého závažného důvodu ležet. Nechcete se nudit. Doplňte, čím si zkrátíte dlouhý den.* 8. tř.: *Pokud jste již rozhodnutí o volbě svého budoucího povolání, pokuste se vysvětlit, jak jste se rozhodovali, a co od něj očekáváte; Připravte si pro své spolužáky krátkou přednášku na téma, které vás v poslední*

době velmi zaujalo. Jistě však nestačí takové (pro většinu žáků suché) konstatování a je uměním každého učitele/učitelky, jak bude žáky k práci motivovat.

Žáci se mohou vyjadřovat k otázkám jako: 7. tř.: Znáte nějaké osvědčené postupy, jak si zapamatovat pravidla? Proč je pro život důležité, umíme-li někoho výstižně charakterizovat? Myslíte si, že pro jízdu výtahem platí nějaké předpisy? 8. tř.: Dokážete o něčem tvrdit, že je to zbytečný přepych? Kdo vám může poradit při výběru povolání?

Komunikativní cvičení přímo spojená s aktivitou nejsou hojně zastoupena, můžeme uvést tyto příklady: 7. tř.: *Rozdělte se do tří pracovních skupin. Každá skupina připraví několik anketních otázek, aby zjistila, jak žáci vaší třídy strávili poslední prázdniny.* (komunikace ve skupině + vlastní zkušenosti a zážitky); *Shromážděte všechny dostupné informace o svém oblíbeném herci, zpěvákovi, sportovci a seznamte své spolužáky s jeho životopisem* (vyhledávání informací + mluvený projev). 8. tř.: *Pokuste se zjistit, co o osudech těchto dvou měst (pozn. Herculaneum, Pompeje) píšou různé encyklopedie. Shromážděné texty porovnejte s textem v učebnici. Co jste zjistili?*

Komunikaci v nějaké konkrétní situaci by žáci mohli procvičovat více. Autorky učebnice F1 nabízí např. tyto možnosti: 7. tř.: *Povězte, kdy a jak si zajistíte jízdenku s místenkou na autobus (vlak) nebo letenku. Představte si, že posíláte svému sourozenci balík, co uděláte? Jak pošlete telegram?* V 8. ročníku se mohou žáci vžít do situace, kdy potřebují vyřídit nějakou stížnost, telefonickou objednávku, uvést program. Jedno cvičení je rozsáhlejší, nabízí tyto situace: požádat o něco toho, s kým právě nevycházíme nejlépe; vyjít vstříc tomu, kdo se ze strachu zdráhá vám něco důležitého říct; odmítnout návrh druhého, abyste ho neurazili; omluvit se, že jste se zmýlili; projevit nesouhlas s jednáním druhého; vyslovit uznání; povzbudit druhého, když je nešťastný; upozornit taktně druhého na chyby.

Z celkového počtu cvičení, kde se procvičují konektory, převažují cvičení na spojovací výrazy. Najdeme je spíše v učebnici pro 8. ročník, avšak ne v tak hojném zastoupení, které by si zasloužily. (*Vyjádřete různými prostředky souvislost mezi obsahy následujících vět. Pokuste se v textu vyhledat jazykové prostředky navazovací a sledujte, jak přispívají k soudržnosti textu. Kterými spojovacími výrazy jsou vedlejší věty připojeny? Rozhodněte, v kterých větách je možné užít výrazu „tj.“ nebo „totiž“. Spojte následující věty vhodnými spojovacími výrazy. Pokuste se nahradit souřadící vztahná zájmena a příslovce vhodnou spojkou.*)

Fortuna 2

Tuto učebnici považujeme (na základě našeho průzkumu) za málo komunikativní, je zaměřena na dostatečné procvičování gramatického učiva, její autoři však nedávají dostatečné množství podnětů k procvičení mluvního projevu žáků. Vyskytují se zde tyto typy komunikativních cvičení: cvičení na posuzování komunikačního záměru mluvčího (7. tř.: *Změňte následující věty rozkazovací tak, aby v nich nebyl tvar rozkazovacího způsobu. Posuďte, který rozkaz, vybídnutí, výzva nebo zákaz je důrazný. Určete druhy vět podle postoje mluvčího a charakterizujte jejich zvukovou stránku.*), cvičení, jež vedou k pochopení významu sdělení (8. tř.: *Upravte pořádek slov v následujících větách tak, aby vyjádření bylo srozumitelné: O půl hodiny později byl tento pohyb a neklid vyzařující atlet při tiskové konferenci obdivuhodně klidný... Užijte v souvětích nebo v kratších textech: dělá jako by spolkl všechnu moudrost, nosí se jako páv...* 7. tř.: *Řekněte, jak rozumíte následujícím rčením, v nichž jsou věty s podmínkem všeobecným: Spí, jako by ho na nože bral...*), cvičení podněcující k vlastním projevům, která se spolu s dalšími dvěma uvedenými vyskytují v dané učebnici nejvíce (7. tř.: *Vypravujte o nějakém zajímavém zážitku z lyžařského zájezdu, z pobytu ve škole v přírodě, ze školního výletu apod. Povězte, jak pečujete o své jízdní kolo nebo jinou věc. Četli jste nějaký umělecky zpracovaný životopis významného vědce, technika, umělce? Seznamte s ním své spolužáky.* 8. tř.: *Vypravujte napínavý úryvek z knihy, která se vám líbila.*), cvičení komunikace v konkrétní situaci (7. tř.: *Vyjádřete různým způsobem, aby byl někdo zticha, aby ještě neodcházel, aby vám něco půjčil, aby vám pomohl, něco prominul, pro něco došel. Vyjadřujte různá přání, která užíváme, když se s někým loučíme, když odcházíme spát, když máme nějakou starost, když po něčem toužíme. S dovolením vašeho vyučujícího pozvěte do školy umělce, který ve vašem městě nebo okolí pracuje; požádejte ho, aby s vámi pobesedoval o svém díle.* 8. tř.: *Připravte si krátký proslov k zahájení recitačního pásma, školní akademie, sportovního turnaje, na přivítání prvňáčků do školy.*), odpověď na otázku (7. tř.: *Co jste naposledy někomu věnovali? Zachovali jste se někdy také podobně? Kdy? Mrzí vás to?* 8. tř.: *Co si myslíte o vztazích mezi Čechy a Němci vy?*) Podobné otázky najdeme ve slohové části učebnice.

Malé množství cvičení na procvičení konektorů najdeme i v této učebnici. (7. tř.: *Výše uvedené spojky uveďte ve vhodných větách. Vyznačené spojky nahraďte jinými spojkami tak, aby se význam vyjádření nezměnil. Doplňte vhodné spojky do textu. Nahraďte vyznačená předložková spojení větou vedlejší s týmž významem. Užijte při tom různé vhodné spojky a dejte pozor na čárky.* 8. tř.: *Spojte věty vhodným spojovacím výrazem.*)

Jinan

Učebnice nakladatelství Jinan je z vybraných učebnic nejvíce komunikativně založena. Její autorky nabízejí poměrně velké množství konkrétních komunikačních situací. Žáci je mají ve třídě při výuce ČJ simulovat a předvádět, jak by se zachovali, jak by se ptali či odpovídali. (7. tř.: *Jak se představíte třídě, do které jste přišli jako nový žák? Požádejte číšníka, aby vám přinesl jinou polévku, protože v té vaší plave moucha. Omluvte se, že jste převrhli skleničku s limonádou. Sehrajte scénky, ve kterých budete řešit následující situace: Spolužák trpí trémou má-li být vyvolán... Předved'te, co řeknete dovoláte-li se na telefonní záznamník, chcete domluvit pozdější termín schůzky s kamarádem. Jak se ve městě, kde jste poprvé, zeptáte na cestu k nádraží?* 8. tř.: *Rodiče vám dovolili koupit štěňátko. Odpovězte na inzerát - písemně, telefonicky.*) Podobných podnětů obsahuje více učebnice pro 7. ročník. Tvůrci učebnice se také často obrací na žáky s otázkami (7. tř.: *Jakým lidem důvěřujete? Je důvěřivost dobrá vlastnost? Které velikonoční zvyky znáte a které z nich se udržují u vás doma? Máte doma kočky? Jaké jsou?* 8. tř.: *Které reklamy byste určitě neuveřejnili ve svém časopise?*) a s podněty k vlastnímu delšímu projevu (7. tř.: *Vypravujte příběh, který bude varovat před zbytečnou důvěřivostí. Vymyslete si krátký příběh o svém setkání s mimozemšťanem. Zamyslete se nad tím, jaký smysl byste chtěli dát svému životu. Vymyslete text dopisu, který byste chtěli poslat jako poselství po celém světě.* 8. tř.: *Povězte a napište, jak vás vítá váš čtyřnohý kamarád. Vypravujte anekdoty o zvířatech.*) Najdeme zde samozřejmě i taková cvičení, jež spojují komunikaci s aktivitou (7. tř.: *Zjistěte, kdo z vašich příbuzných má nejzajímavější životní osudy. Napište jeho životopis.* 8. tř.: *Hledáte někoho, kdo také sbírá známky, plakáty, obaly...? Pokuste se najít spřízněnou duši pomocí inzerátu.*)

Z typů, které uvádí Hájková, jsou tu zastoupeny: cvičení na pochopení významu sdělení (7. tř.: *Upravte věty tak, aby měly jednoznačný smysl: Zalátala mu ostnatým drátem roztržené kalhoty; Proč použil mluvčí následujících vět? Co sledoval? Př. O přestávce se házela houba; Rozhodněte, kdy je třeba vyjádřit podmět, aby bylo sdělení jednoznačné: Chováme křečka. Když přijde maminka do kuchyně radostně piští.* 8. tř.: *Rozumíte těmto větám? Upravte je tak, aby bylo jasné, které větné členy k sobě patří: Hrdina svou statečností zachránil rychle tonoucí dívku; Se zájmem pozoroval celý večer běžící film...; Odhalte pravý smysl následujících sdělení: V přípravě na vyučování má Miloš Kalas ještě rezervy...; Jaké vlastnosti vyjadřujeme těmito rčeními: Nechá na sobě dříví štípat...), v menší míře cvičení na odhalení komunikativního záměru mluvčího (7. tř.: *Co vyjadřují tato přirovnání: má nohu jako slon, jazyk jako břitvu...* 8. tř.: *Doplňte znaménka a určete druhy vět podle postoje**

mluvčího.) a cvičení na soustředění pozornosti (7. tř.: *Co všechno jste se z textu o Jonášovi dozvěděli? O kterém zvyku se dozvídáme z obou textů?*).

Cvičení s konektory nejsou častá (7. tř.: *Vysvětlete rozdíl mezi větami: Oblékl si svou bundu; Oblékl si jeho bundu.* 8. tř.: *Všimněte si, jakými spojovacími výrazy může být vztah přiřazování a podřazování v jednotlivých případech vyjádřen.*)

Můžeme říci, že nejvíce se snaží přimět žáky ke komunikaci učebnice Jinan. Cvičení z této učebnice považujeme za nejrozmanitější. Z hlediska přípravy žáků pro život oceňujeme hlavně uvedená cvičení, která vedou k pochopení významu sdělení, a dostatečné množství podnětů ke komunikaci v konkrétní situaci. Učebnice vede žáky k samostatnému myšlení. Jako komunikativní bychom označili i učebnici F1. Její autorky se také snaží podněcovat k mluveným či písemným projevům, nabízejí komunikační situace, vedou žáky k samostatnému myšlení. Cvičení však nejsou tak rozmanitá jako u předešlé učebnice. Je zde například velké množství cvičení na posouzení komunikativního záměru mluvčího, ale opakují se stejná cvičení pouze s jinými větami. Učebnice F2 nám připadá jako nedostatečně komunikující se svými příjemci. Ve všech učebnicích je málo cvičení dialogických. Cvičení vědomě utvořená k pozornému sledování partnera jsme neobjevili v žádné učebnici. Do všech tří učebnic bychom zařadili více úkolů, kde je nutno spojit komunikaci s aktivitou a cvičení na procvičování konektorů s uvědomováním si jejich funkce.

5. Konfrontace s teoretickými požadavky

5.1 Funkce učebnice

V bodě 1.2 hovoříme o pěti základních funkcích učebnice. O tom, že učebnice F1, F2 a Jinan plní funkci sdělovací a řídící není jistě pochyb. Jak je tomu s dalšími funkcemi? Rozvíjejí učebnice aktivní zájem žáků o učení a pozitivní postoj k obsahu vzdělání (stimulační)? Je učivo v učebnici interpretováno tak, aby žák mohl samostatně studovat (racionalizační)? Obsahuje učebnice nějaké životní zkušenosti, ukazuje žákům vzory chování (výchovná)?

Stimulační funkce učebnic souvisí s volbou témat, s typy úkolů, s obsahem učebnice, s jejím komunikačním zaměřením (viz bod 4). V souvislosti s tím, co již bylo uvedeno, bychom za nejlépe stimulující označili učebnici Jinan, pak Fortunu 1 a následně Fortunu 2.

Každý vyučující může, podle svého uvážení, využít některé výkladové části k samostudiu, k samostatnému doplnění učitelova výkladu. Žáci, zvláště v posledních dvou ročnících, by si měli i za pomoci učebnice zvykat na samostatnější práci, být schopni orientovat se v textu, vyhledat potřebné informace (racionalizační funkce). Avšak stěžejní vždy zůstane výklad učitele, jeho zprostředkování učební látky. Výklady v učebnici F1 jsou přehledně členěny, využívají různé typy písma a zahrnují příklady vysvětlovaného jevu. Delší výkladové části autorky obvykle dělí do ucelených odstavců, které prokládají cvičeními, jež se vztahují k teorii daného odstavce. V kapitole Předložky (F1, 7. tř., s. 43–44) by učitel mohl využít přehledného výkladu k tomu, že sám nemusí zhotovovat podobný přehled, ale žáci si mohou za domácí úkol vypsát některé uvedené příklady na spojení předložek s různými pády a doplnit alespoň jeden vlastní příklad. Tím si učivo nejen zopakují, ale jsou vedeni k tomu, aby se nad jevem zamysleli a vyprodukovali ho. Autoři učebnice F2 pracují s výklady podobným způsobem. Žáci mohou např. samostatně nastudovat stupňování příslovcí (F2, 7. tř., s. 28), učitel pak klade kontrolní otázky, vyzve žáky, aby vytvářeli vlastní příklady a začleňovali je do vět. Žák, který chyběl, může v této učebnici např. dobře nastudovat charakteristiku větných členů, vždy ale potřebuje učební látku procvičit a mít kontrolu, být si jist svým řešením. Jistotu mu může dodat právě učitel. Na základní škole by podobné samostudium nemělo převažovat, ale nemělo by se ani vylučovat. Učebnice Jinan se liší od předcházejících tím, že barevně nezvýrazňují výklad určený žákům, předkládají jak velmi

krátká poučení (1 věta), tak i delší texty (př.: 8. tř., s. 20-21, s. 34-35) a výkladových částí obsahují podstatně méně.

V porovnání s učebnicemi F2 a Jinanu obsahuje učebnice F1 nejvíce výkladových textů. Co se metajazyka těchto textů týče, je nutno poznamenat, že učebnice F1 formuluje své poučky (podle našeho mínění) nejobsáhleji a vzhledem ke svým dětským příjemcům nejsložitěji. Působí na nás dojmem, že jsou určeny především učitelkám a učitelům, kteří si mají připomenout to, co se sami učili ve škole a po té to žákům více či méně vlastními slovy reprodukovat. V **příloze č. 10** uvádíme názorné příklady vybraných výkladových částí ze sledovaných učebnic pro 7. ročník, které se týkají pojmu SLOVA a jeho významů. Z citovaných ukázek je patrná délka výkladů, prokládání úkoly a cvičeními i složitost formulací. Nejstručněji a nejjednodušeji formuluje své poučky učebnice F2, nejobsáhleji, jak už bylo uvedeno, učebnice F1.

Výchovnou funkci plní všechny sledované učebnice, záleží na komunikaci mezi učitelem a žákem, na tom, jak vyučující dokáže využít uvedených textů. V učebnici Jinan je výchovnost patrná více (a to nenásilně) díky podnětům ke scénkám, otázkám ve cvičeních apod. (Př.: 7. tř., část A, s. 21 - otázky na téma: Umíte se chovat v restauraci?). Při vyučování je možno pohovořit o postavách z doprovodných textů učebnice (taková bych být nechtěla; na postavě se mi nelíbí/nelíbí...; to bych rozhodně neudělal; myslím, že jednal správně apod.). Životní moudrosti obsahují zajisté lidová rčení a přísloví, jež uvádějí všechny učebnice. Ve slohu jsou žáci vedeni k tomu, aby sdělovali své zážitky a zkušenosti, což nabízí možnost konfrontace, diskuse. Učebnice nabízejí ve svých ukázkách pestrou paletu postav: podnikavec, tramp, dobrodruh, odvážlivec, dobrý kamarád, vtipálek, zloděj, chamtivec, člověk vstřícný, žárlivý, zklamaný, zistný, hrubý, veselý... K výchovnému působení se nabízejí např. tyto texty: *Krátká nepozornost, První dojem, Rady a zákazy* (F1, 7. tř.), *Kulturní hodnota našich památek, Kyselé deště, Stížnost nebo žalování, Jak se chamtivost nevyplácí, Moderní člověk v drsné přírodě, Strach* (F1, 8. tř.), *Pozor na dopravní nehody, Můj rodný kraj, Pohled z vesmíru, Zdravý obal, Putování za kulturními památkami* (F2, 7. tř.), *Fotbal, to je hra, Rodný kraj, Tak se má fandit, Otylost* (F2, 8. tř.), *Ovoce a zelenina ve výživě, Dědečkovy narozeniny, Význam blanokřídlých pro člověka, Móda* (Jinan, 7. tř.), *Kamarád* (8. tř.).

5.2 Didaktické zásady

Učebnice respektují všechny didaktické zásady, jež jsme uvedli v bodě 1.3.

Nejlépe můžeme posoudit, jak se autoři zmiňovaných učebnic vypořádali se zásadou názornosti. V bodě 2.1.2 se zmiňujeme o obrazovém materiálu jednotlivých učebnic, který doprovází výuku českého jazyka. Kromě toho, že tento materiál zpestřuje výuku, podílí se na tom, aby si žáci lépe osvojili učivo, vytváří vizuální oporu při zapamatování (vhodné zejména pro zrakový typ žáka). Zatímco učebnice Fortuny kladou důraz na schémata a prezentaci jazykových jevů v tabulkách, učebnice Jinanu zprostředkovává větší množství jiného doprovodného materiálu.

Dodržování zásady uvědomělosti a aktivity si jasně uvědomíme, pokud věnujeme pozornost úkolům a cvičením. Učebnice Jinan obsahuje méně mluvnických cvičení než učebnice F1 a F2, zato však více komunikačních. Záleží na tom, který jev činí žákům problémy. V tom případě je na vyučujícím, aby vedle učebnice zvolil i jiné specifické materiály (soubory pravopisných cvičení či vhodných vět k jazykovým rozborům, didaktické hry...)

K respektování zásady soustavnosti je zapotřebí logické uspořádání a systematičnost. Domníváme se, že určitá systematičnost chybí učebnici Jinan. Zejména učebnice pro 8. ročník působí jako shluk textů a cvičení. Tyto učebnice jsou sice inspirativní pro slohové hodiny, ale při mluvnických hodinách bychom je využívali jako doplňujícího zdroje k učebnicím Fortuny.

Pokud by učebnice F1, F2 a Jinan nebyly přiměřené věku žáků, jistě by se na základní škole nepoužívaly v tak velké míře. Neobjevili jsme žádný úkol, který bychom označili za nezvládnutelný pro žáky daného ročníku.

Zásadu trvalosti můžeme posoudit z hlediska toho, jak se autoři vrací k již probrané látce. Opakování totiž, jak je všeobecně známo, přispívá k delšímu uchování určitého jevu v paměti. Záleží samozřejmě na složení třídy. Vyučující musí sám zhodnotit, jaké jevy činí jeho žákům potíže, a ty pak následně procvičovat. Uvedeme některé příklady: v učebnici F1 (7. roč.) se cvičení na doplňování synonym prolíná celou učebnicí; autorky se vrací k psaní velkých písmen; v závěru je zařazena opakovací lekce zaměřená na větné členy; tvoření slov odvozováním probírané v 7. ročníku je shrnuto v učebnici pro 8. ročník, která na tuto látku navazuje. Autoři učebnice F2 zařazují opakovací lekce do každé své části, a proto obsahuje tato učebnice více opakovacích cvičení. V učebnici Jinan pro 8. ročník se autorky často vrací k vyhledávání skladebních dvojic a skupin. V učebnici pro 7. ročník se po probrání předmětu

probírá příslovečné určení, žáci znovu opakují předmět tím, že ho odlišují od příslovečného určení apod.

5.3 Kritérium jazykového obsahu

V bodě 1.4.1 vymezujeme základní kritéria pro hodnocení učebnic ČJ. V části s názvem JAZYKOVÝ OBSAH je položeno několik zajímavých otázek, na něž se pokusíme odpovědět.

- Pokrývá UČJ základní gramatické struktury?

(viz následující bod 5.4)

- Je materiál sloužící k učení slovní zásoby vhodný?

Tvrdíme, že je, a odvoláváme se na bod 3.2. Oceňujeme přínos v oblasti cizích slov. Především učebnice Jinan podněcuje své uživatele k práci se Slovníkem cizích slov.

- Obsahuje UČJ materiál vhodný pro práci v oblasti výslovnosti?

Učebnice Jinan zařazuje v 8. ročníku poučení o hlasové hygieně a výslovnosti. Lekce v obou ročnících jsou prokládány jazykolamy (př.: *Zaleju pelargonii. Usuš peřtřce. Měla babka vrabce v kapse, vrabec babce v kapse píp.*) Našli jsme cvičení, kde mají žáci za úkol podtrhnout přízvučné slabiky a najít v jazykových příručkách poučení o slovním přízvuku, kde si všimají, jak se mění význam věty, dá-li se důraz na podtržená slova (7. tř.), dále např. mají vybrat z textu ironické věty a souvětí a pečlivě je nahlas přečíst, aby ironii zdůraznili; opravují v textu prohřešky proti správné výslovnosti (8. tř.). Fortuna 1 pro 7. roč. obsahuje kapitolu Zvuková stránka jazyka, kde jsou žáci seznámeni s pojmy: spodoba souhlásek, ztráta znělosti, větný a slovní přízvuk, čtou věty s náležitou intonací. (To je možno procvičovat i všude tam, kde se určují věty podle záměru mluvčího.) V 8. ročníku se procvičuje výslovnost slov přejatých. V učebnici F2 (7. tř.) je procvičována intonace v kapitole Věty oznamovací, rozkazovací, práci a tázací; věty zvolací. Učebnice F2 se věnuje práci v oblasti výslovnosti nejméně.

- Je UČJ zaměřena také na použití jazyka v nadvětných celcích (např. jak se účastnit konverzace, jak stylizovat rozsáhlejší slohové útvary, jak vyhledávat základní informace v textu)?

Jak již bylo uvedeno v bodě 4, nacvičuje komunikaci nejvíce učebnice Jinan. Ve slohových lekcích se žáci učí stylizovat vypravování, popis, charakteristiku, životopis, žádost, v Jinanu navíc i reportáž, reklamní text, návod, objednávku apod. Všechny učebnice

obsahují výtah, F1 a Jinan i výpisky, v těchto lekcích se mohou žáci naučit, jak vyhledávat důležité údaje z textu.

- Zabývá se UČJ slohovým využitím jazykových prostředků a jejich vhodností?

Ve všech učebnicích jsme objevili cvičení vztahující se k této problematice. Uvedeme příklady:

Fortuna 1 (7. tř.)

Posuďte, jakou úlohu mají v následujících větách částice. *Jistě, můžete se spolehnout. Přijdeme asi ve čtyři hodiny.*

Pozorně si oba texty přečtěte a pak je důkladně porovnejte. Zaměřte se zvláště na: přesnost vyjádření, způsob zaznamenání; jak po sobě jednotlivé činnosti následují; užití jazykové prostředky.

Nahrad'te označená slova vhodnějšími výrazy. *Ulož si housle do futrálu. Na kraji lesa bylo několik osik. Děti nad dárkem zaplesaly.*

Fortuna 1 (8. tř.)

Navrhněte, jakým způsobem lze písemně vyjádřit svou nespokojenost nebo své rozhořčení.

Upravte následující větné celky, aby byly stylisticky zdařilejší. *Před odjezdem vlaku do Pardubic jsem ještě stačil se vrátit pro v čekárně zapomenutý batoh.*

Fortuna 2 (7. tř.)

Zamyslete se nad vyznačenými výrazy, místo nich zvolte výstižnější a vhodnější. *Vpředu obrazu vidím klidně plout Vltavu. V dáli se vyvršují holé vršky kopců...*

Volte vhodná slovesa. *V neděli ráno (připravuji, vařím, zhotovuji, dělám) celé rodině snídani.*

Dovedete charakterizovat lépe? Přečtěte si charakteristiku a povězte, v čem jsou základní nedostatky.

Fortuna 2 (8. tř.)

1. Charakterizujte následující ukázkou po stránce slohové. 2. Přetvořte vyjádření na slohově neutrální. Spojte věty, rozvádějte vyjádření, aby bylo přesné, nahrad'te hovorové spojovací výrazy neutrálními.

Jinan (7. tř.)

Vyjádřete stručněji: *Lékař nesdělil pacientovi přesně, jakým způsobem ho bude léčit...* Je vždy přesnější vyjádření i přehlednější? Do jakých textů se jednotlivé formulace hodí?

Je podobné využití přívlastků v odborném textu oprávněné? *Nálevku pak odložte a lehýnkým, opatrným vypouštěním zlatavého roztoku do kádinky nastavte chvějící se hladinu kapaliny...*

Jakých výrazů užije Adrian v rozhovoru s ředitelem školy místo *dostal pěkně hnusnou službu, je otrávený jako šváb, zavšivený brloh*?

Bylo by senza, kdybyste mi objednané květiny dodali do konce dubna. 1. Z jakého textu je uvedená věta? Napište celý text. 2. Který výraz je nevhodný? Nahraďte jej správným výrazem.

Jinan (8. tř.)

Uveřejnili byste následující dopis? *Prtaštěná redakce Pižama sem zhnusenej obsahem vječiny článků. Nedá se to číst. S vašima názorama nesouhlasim!*

Přiřaďte ukázky projevů ke stručné charakteristice autora.

Vyhledejte v následujícím dopisu slohové nedostatky. Opravte je.

5.4 Soulad s osnovami

Podle vzdělávacího programu Základní škola (vydala Fortuna 1996) má učivo 7. ročníku obsahovat:

SKLADBA

- druhy vět podle postoje mluvčího
- otázky doplňovací, zjišťovací
- jednočlenné a dvojčlenné věty
- základní větné členy holé, rozvité, několikanásobné
- vyjádření podmětu různými slovními druhy
- vyjádření přísudku (slovesný, jmenný)
- rozvíjející větné členy (přívlastek, předmět, přisl. určení, doplněk), přístavek
- druhy vět vedlejších (podmětové, předmětové, příslovečné, přívlastkové, přísudkové, doplňkové)

TVAROSLOVÍ

- psaní velkých písmen
- skloňování zájmen (jenž)
- slovesný rod (činný, trpný)
- další slova neohebná, příslovečné spřežky
- stupňování příslovci
- předložky, spojky částice, citoslovce

NAUKA O VÝZNAMU SLOV

- slova a sousloví
- rčení

- jednoznačná a mnohoznačná slova
- odborné názvy, názvosloví
- synonyma, homonyma
- slova citově zabarvená

NAUKA O TVOŘENÍ SLOV

- slovní zásoba - způsoby jejího obohacování
- tvoření slov odvozováním, skládáním, zkracováním
- odvozování podstatných a přídavných jmen předponou a příponou, přechylování
- slovesa - jiná odvozování (od pod. jm., příd. jm., sloves)
- tvoření slov skládáním
- zkracování slov - zkratky, zkratková slova

SLOH

- popis (výrobků, uměleckých děl, pracovního postupu)
- charakteristika
- charakteristika literární postavy
- líčení
- výtah
- žádost
- životopis
- vypravování

V souvislosti s uvedeným přehledem jsme zaznamenali tyto **odlišnosti**:

Fortuna 1 (7. tř.)

TVAROSLOVÍ

- neuvádí skloňování zájmena JENŽ, ale zájmena TÝŽ
- autorky zařazují poučení o přechodníkových tvarech

NAUKA O TVOŘENÍ SLOV

- neobsahuje kategorii skládání a zkracování, ta je zařazena do 8. ročníku

SLOH

- nezahrnuje líčení a charakteristiku literární postavy
- obsahuje ještě odborný popis, popis děje s úvahovými prvky, debatu a rozhovor, anketu, výpisky, vyplňování poštovních formulářů, telegram, řády a pravidla

Fortuna 2 (7. tř.)

TVAROSLOVÍ

- uvádí také skloňování zájmena TÝŽ
- obsahuje i přechodníky

SLOH

- autoři nezařazují líčení a charakteristiku literární postavy (až v 8. ročníku)
- v učebnici je uvedena vyhláška, pozvánka

Jinan (7. tř.)

SKLADBA

- nejsou zde druhy vět podle postoje mluvčího, otázky doplňovací a zjišťovací
- autorky neuvádějí doplněk (s ohledem na valenční syntax)

TVAROSLOVÍ

- učebnice pojednává i o číslovkách
- u sloves žáci neurčují vid

NAUKA O TVOŘENÍ SLOV

- odvozování je pojato všeobecně, nejsou rozlišeny typy odvozování podst., příd. jmen, sloves, neuvedeno přechylování

SLOH

- není obsaženo líčení a charakteristika literárních postav
- učebnice zahrnuje navíc inzerát, interview, reklamní text, reportáž, telegram, objednávku, dopis, zprávu, oznámení, propagační text, výpisky

5.5 Pravidla pro srozumitelnost textu

V 3. bodě této práce uvádíme pravidla jazykového ztvárnění učebnicového textu (podle J. Průchy). Aplikujeme je na posuzované učebnice.

A) Pravidla při výběru slov

1. Abstraktní a konkrétní slova

Z učebnic ČJ pro 8. ročník jsme vybrali sedm výchozích textů a z celkového počtu různých podstatných jmen jsme spočítali konkréta a abstrakta. V žádném z těchto textů nepřevažovala abstraktní podstatná jména. Záleží ovšem na typu výchozího textu. Ve vyprávění jednoznačně dominují konkréta, v populárně naučných textech se objevuje větší počet abstrakt než ve vyprávění.

Stejně jsme postupovali u výkladových částí. Ve všech ukázkách převažovala abstrakta nad konkrétními podstatnými jmény. Tabulky v **příloze č. 11** ukazují procentuální

podíl abstraktních a konkrétních podstatných jmen ve výchozích a výkladových textech učebnic 8. ročníku Fortuny 1, 2 a Jinanu. Hodnoty v první tabulce (výchozí text) jsou poměrně vyvážené, v druhé tabulce (výkladový text) se výrazně odlišují hodnoty učebnice Jinan, kde narůstá počet konkrétních podstatných jmen ve výkladech. Je to dáno tím, že autorky této učebnice přímo do výkladu zahrnují větší množství příkladových vět s převahou konkrétních slov. Učebnice Fortuny používají ve svých výkladech také příklady, často jsou však příklady součástí až následujícího cvičení.

2. Vědecká terminologie

Domníváme se že sledované učebnice nepřehlcují žáky termíny, užívají jich s mírou. Jazykovědné termíny (i jiné pojmy) jsou objasňovány za pomoci definice. Učebnice Jinan často odkazuje na vyhledání pojmu ve Slovníku cizích slov. Uvedeme několik příkladů definic:

Ustálená víceslovná pojmenování s přeneseným (obrazným) významem označujeme jako **pojmenování frazeologická (fazeologismy)**. (F1)

Přechodníky jsou tvary knižní; poměrně nejčastěji se objevují v umělecké literatuře, u některých autorů i dnes. Jsou ve větě doplňkem, vztahují se k přísudkovému slovesu i ke jménu v podmětu. (F2)

Fejeton - kratší text, aktuálně zaměřený, vyjadřuje autorovo subjektivní hodnocení. Je psaný zábavným slohem. Bývá ironický, humorný, kritický. (Jinan)

B) Pravidla na úrovni vět

1. Počet slov ve větě

Průcha uvádí, že pro žáky ZŠ by neměla průměrná délky vět překračovat 13 slov. V každé ze sledovaných učebnic jsme vybrali jedno delší vyprávění (užito jako výchozí text) a spočítali jsme průměrný počet slov v jedné větě. Z výkladových textů v učebnicích jsme vyhledali jeden kratší a jeden delší výklad učiva a dále jsme postupovali stejným způsobem. Výsledky shrnuje tabulka v příloze č. 12.

2. Signály přítomnosti autora v textu

Kladení otázek a vybidnutí se objevují v zadávání úkolů. Průcha má ale zřejmě na mysli přítomnost autora v prezentaci učiva ve výkladových částech učebnice.

Ve všech učebnicích se ve výkladu objevují tvary 1. os. plurálu (rozlišujeme, pojmenováváme, zopakujeme si, tomu říkáme atd.), které představují určité ztotožnění autorů učebnice se svými příjemci, navozují dojem, že autoři i žáci budou dělat nebo dělají práci společně. Kromě toho se vyskytují i neosobní vazby (užití 3. os. sg. nebo pl. místo 1. os. pl.: se tvoří, lze rozlišovat). Učebnice F2 obsahuje např. tato vybidnutí: *Jste-li na pochybách,*

užijte Pravidla českého pravopisu. Všimněte si, co spojují spojky v následujících případech. Autoři zmíněné učebnice hojně využívají toho, že před vlastním výkladem pokládají několik otázek, nad kterými se mají žáci nejprve zamyslet, a teprve poté se přečíst následující poučení. I v učebnici Jinan se autorky obracejí na žáky (Není třeba, abychom se učili metaforu, metonymii a synekdochu přesně rozlišovat. Důležité však je, abychom obrazné pojmenování uměli vyhledat i sami používat.), ztotožňují se s nimi, tzn. i ony jsou učícími se subjekty (Poznat, které větné členy se shodují, je pro nás užitečné. Při cvičení budeme vypadat komicky, ale proč se nezasmát při hodině češtiny?), oslovují (Nikdo z vás jistě nepochybuje o tom..., Nejde o to, abyste se přehled učili.).

C) Pravidla při výstavbě textu

1. Používání spojovacích a odkazovacích prostředků, jimiž je text propojen, je dodrženo.

Opět uvedeme několik příkladů. Slovní zásoba se mění. Odrážejí se v ní změny ve společnosti a v dorozumívacích potřebách uživatelů jazyka. Některá slova zastarávají a přestávají se užívat, jiná se po čase opět užívají, vznikají slova nová nebo se mění a obohacuje význam slov již existujících. (- opakování výrazu, náhrada zájmenem, kontext umožňuje eliminaci slova; Fortuna, 8. tř.) Ve vyjadřování odborném užíváme slova s přesným významem. Taková slova se nazývají odborné termíny. Termíny jsou ve svém oboru jednoznačné a nemají nikdy citové zabarvení. (- opakování, odkazovací výraz; Fortuna, 7. tř.) Mnohoznačná slova mají kromě významu základního další významy, které vznikly přenesením slova na věci, jež s původní skutečností nějak souvisí. (- spojovací výrazy, opakování; Jinan, 7. tř.)

2. Členění textu

V učebnici F1 a F2 je výkladový text strukturován, členěn do krátkých odstavců. Jsou zvýrazněny důležité pojmy, termíny; gramatické učivo je také prezentováno v přehledných tabulkách. K dobré orientaci přispívají i různé typy písma. Učebnice Jinan se odlišuje v tom, že výkladové části barevně nezvýrazňuje. Výklady v této učebnici mají různou délku (několik řádek i celá strana A4), kratší texty ale převažují. Delší jsou přehledně strukturovány.

3. Humor v učebnici

O začlenění vtipů a anekdot, které se nějak vztahují k tématu lekce, se snaží autorky učebnice Jinan. V učebnici pro 8. ročník se hovoří např. o asociaci; pojem je vysvětlen, následuje asociální hra a také tento vtip: *Které slovo tě, Báro, napadne, když řeknu „hrdina“? Karel. A když řeknu „hodiny“? Karel. A řeknu-li „moucha“? Karel. Jak je to možné? Já na Karla myslím pořád.* V lekci s tématem jídlo nalezneme kromě jiných i tento vtip: *Prosil bych porci pravopisných chyb. Nemáme. Tak proč je máte na jídelním lístku?*

6. Porovnání metajazyka v analogických kapitolách

6.1 Porovnání vybrané kapitoly v učebnicích ČJ pro 7. ročník

Z obsahu učebnic jsme zvolili jazykové téma TVOŘENÍ SLOV ODVOZOVÁNÍM.

Fortuna 1

Učivo je rozděleno do šesti kapitol v tomto pořadí: Odvozování podstatných jmen: jména obyvatelská a místní; Odvozování podstatných jmen: jména osob, prostředků a dějů; Odvozování přídavných jmen; Odvozování sloves; Odvozování přídavných jmen od sloves; Odvozování podstatných jmen: jména vlastností a jména zdrobnělá.

K uvedenému tématu se v učebnici objevují tyto termíny: jména obyvatelská, jména místní, obecné jméno, vlastní jméno, přechylování, jména přechýlená, jména konatelská, jména činitelská, slovotvorný prostředek, přípona, předpona, koncovka, podstatné jméno, přídavné jméno, zájmeno, sloveso, příslovce, kořená samohláska, podstatné jméno slovesné, podstatné jméno dějové, základové slovo, slovesný vid, vidová dvojice, přičestí činné a trpné, přechodník přítomný a minulý, slovesa dokonavá a nedokonavá, kmen přítomný a minulý, slovo základové a odvozené.

V uvedených kapitolách se vyskytuje celkem 16 různě rozsáhlých výkladových textů (definic, poučení), jež obsahují vysvětlení pojmu, příklady probíraného jevu i výjimky či údaje shrnuté v tabulce (1x). Délka výkladu se pohybuje v rozmezí 3 až 26 řádků. Rozložení výkladových textů do jednotlivých kapitol je různé, některé obsahují jedno delší poučení, jiné např. pět středně dlouhých zhruba desetiřádkových textů proložených cvičeními (např. v kapitole Odvozování pod. jm.: jména osob, prostředků a dějů).

Za účelem procvičování této látky začlenily autorky do učebnice 7 textů (z toho 2 populárně naučné, 1 literární).

Domníváme se, že učebnice obsahuje dostatečné množství úkolů a cvičení k dané problematice (celkem 51). Oceňujeme zejména cvičení, která vedou k zamyšlení nad jazykem a k vlastní produkci jazykového jevu. (Př.: *Následujících dvojic užíjte ve větách. Pokuste se vysvětlit, jaký významový rozdíl je mezi slovy ve dvojicích. - sídlo x sídliště, i těžší tržnice x tržiště; Posuďte významový rozdíl slov ve dvojici, Každé slovo užíjte ve větě. - zahradník x zahrádkář; Spojte následující přídavná jména s vhodnými jmény podstatnými a vysvětlte jejich případný významový rozdíl. - zralý x zrající, nosní x nosatý; Vypište z textu všechna odvozená slova. Vyznačte předponu a tvořte pomocí nejrůznějších předpon další slovesa; Je rozdíl mezi dvojicemi sloves? přesvědčte nás o tom. - poleze x popoleze; Tvořte*

od následujících sloves různá přídavná jména a užíjte jich ve větách. Využijte i sloves odvozených. VZOR: křičet - křičící, zakřiknutý, vykřičený, zakřiklý; Rozlište význam uvedených slov ve větách. Rozhodněte, která jsou přechýlená. - model x modelka, pes x psina a další).

V několika případech autorky učebnice přímo nabádají ke kratšímu mluvnímu projevu: Povězte svými slovy obsah textu. Vyhledejte a do skupin rozřídte slova příbuzná...; Ke každé vlastnosti uveďte její protiklad. Povězte, jak se obě vlastnosti projevují v životě člověka. Uveďte základové přídavné jméno k uvedeným jménům vlastností; Vysvětlete, co znamenají následující podstatná jména. - smrčina, řečiště, mandlovna...; Řekněte, co dělají osoby označené následujícími jmény, a jak byla tato jména utvořena; K čemu se používají uvedené nástroje?

Kromě jasně a stručně formulovaných zadání, v nichž převládají imperativní tvary (Uveďte jména míst odvozením od podstatných jmen), se vyskytují i poměrně rozsáhlé formulace s několika úkoly najednou (Rozhodněte, která z uvedených podstatných jmen označují a) místa vzniklá lidskou činností (budovy, místnosti, prostranství), b) místa přirozená, c) místa vymezená vzhledem k něčemu. Zároveň sledujte, zda jména míst souvisejí s tím, A. co se na nich děje, B. co se na nich nalézá, nebo C. jakou mají význačnou vlastnost.).

Práce se slovníkem či pravidly je zařazena v jednom případě (Vyhledejte v Pravidlech českého pravopisu poučení o tom, proč se ve slovech INDIÁN, CIKÁN a ŽID píše někdy malé a jindy zase velké písmeno. - použito v souvislosti s obyvatelskými jmény), pravopisné cvičení je uvedeno pouze jedno (Doplňte n nebo nn a pravopis zdůvodněte. - ra-í novina, skleně-ý pohár).

Fortuna 2

Učivo je rozděleno do dvou kapitol. V rámci oddílu Slovní zásoba a tvoření slov se probírá Odvozování a to A. Odvozování příponami (1. Odvozování podstatných jmen, 2. Odvozování přídavných jmen, 3. Odvozování sloves) a B. Odvozování příponami.

V porovnání s učebnicí F1 je užito podstatně méně termínů: slovotvorný základ, předpona, přípona, koncovka, slovotvorný základ, slovo základové a odvozené, přechylování, vlastní jméno, infinitiv, podstatné jméno, přídavné jméno, zájmeno, sloveso, vid.

Jako výkladové texty slouží 3 kratičká poučení (v rozsahu 1 - 4 řádky) a jeden přehled učiva. Pro srovnání uvádíme velice jednoduchou definici učebnice F2 a podrobnější definici s rozvedením v učebnici F1:

Tvoření ženských názvů se nazývá **přechylování**. (F2)

Jména osob nebo zvířat, u nichž můžeme a chceme rozlišit pohlaví, se tvoří **přechylováním**. **Jména přechýlená** se obvykle odvozují od jmen mužských: *prodavač - prodavačka*, *žák - žákyně*. Méně často je tomu naopak - *koza - kozel*, *kočka - kocour*.

Některá jména nepřechylujeme, protože každé pohlaví má jméno jiného slovního základu: *kráva - vůl*, *kohout - slepice*, nebo se v jazyce podle pohlaví nerozlišují: *sýkora*, *komár*, *krab*.

Od jmen vlastních se přechýlená jména tvoří obvykle příponou **-ová**: *Poláček - Poláčková*, *Krejčí - Krejčová i Krejčí*. Vlastní jména osob, která mají zakončení jako přídavná jména **tvrdá** (*Nový, Jánský*), přechylujeme koncovkou ženského rodu přídavných jmen **-á** (*Nová, Jánská*).

Text, se kterým žáci pracují, je uveden pouze jeden (z odborného tisku).

Jednotlivá cvičení (34) zahrnují ve zhuštěnější formě zhruba stejnou látku jako učebnice F1 (názvy osob odvozených ze sloves, z podstatných jmen, názvy obyvatelské a místní, názvy prostředků a nástrojů odvozených ze sloves, názvy věcí z přídavných jmen, názvy dějů od sloves, názvy vlastností od přídavných jmen, zdrobněliny, přechylování; odvozování přídavných jmen od osob, zvířat, od názvů obcí a měst, z přičestí minulého a trpného; odvozování sloves od přídavných jmen, od sloves). Zpravidla se jedno cvičení zaměřuje na jeden jev jmenovaný v závorce, aniž by vždy předcházelo poučení, které se k němu vztahuje. Např. *Říkejte, jak zní ženská příjmení k mužským. Podle toho vyložte, jak se příjmení přechylují*. Oproti tomu je žák v učebnici F1 nejprve poměrně podrobně poučen např. o tom, co označují jména místní, od čeho se odvozují a jaké jsou nejčastější přípony těchto jmen, poté následuje vlastní cvičení. Cvičení k uvedenému jazykovému tématu obsahují v učebnici F2 vždy vzor.

Podobně jako učebnice F1 i tato obsahuje, i když v menší míře, cvičení vyžadující zamyšlení a jazykový cit (*Uvádějte názvy osob utvořené ze sloves podle toho, jakou činnost vykonávají. Pokud můžete uvést více názvů utvořených od jednoho slovesa, vyložte, jaký je mezi nimi rozdíl. - zapisovat, nosit...; Vysvětlete, jaký je rozdíl mezi dvojicí přídavných jmen těchto spojení: otcovo napomenutí - otcovské napomenutí; Užijte ve větách spojení a vysvětlete, jaký je rozdíl mezi podobnými přídavnými jmény: honící pes - pes honící...*)

Kromě běžných komentářů k některým cvičením se v kapitole Odvozování nevyskytují žádná cvičení, kde by žáci více hovořili. K práci se slovníkem nebo pravidly autoři žáky nenabádají. V učebnici F2 se však v rámci dané kapitoly vyskytuje více cvičení, kde se procvičují i pravopisné jevy (6). Ve formulacích v zadání cvičení a úkolů jednoznačně převládají krátké pokyny.

Učebnice SPN, 1990, 6. vydání, V. Styblík + kol.

K průběžně sledovaným novým učebnicím zahrnujeme v této části i učebnici staršího typu, užívanou všemi základními školami před rokem 1989 a z nedostatku nových učebnic i po něm. Tato učebnice byla předlohou pro učebnici F2, která se odlišuje pouze v detailech, týkajících se především volby lexika a grafické úpravy. Termíny, výkladové texty i další doplňující texty jsou totožné s učebnicí F2.

Jinan

Učivo o odvozování je zařazeno do jedné lekce s názvem Hobby /Stavba slova - Obohacování slovní zásoby/.

Učebnice užívá v rámci dané látky tyto termíny: kořen slova, předpona, přípona, koncovka, slova ohebná, slova odvozená, základové slovo, příbuzné slovo, slovotvorná řada, slovotvorný základ.

Podobně jako v učebnici F2 i v Jinanu jsou přednostně využívány několikařádkové výkladové texty (4). Jako doplňující texty jsou užity dvě ukázky vztahující se k tématu lekce (modelářství, rybaření), se kterými žáci pracují.

Spíše než o cvičení se v této učebnici jedná o úkoly, které jsou oproti již uvedeným učebnicím častěji formulovány otázkou (př. *Jsou v textu Příjemně strávený volný čas příbuzná slova ke slovu ryba? Jak byla utvořena tato odvozená slova?*). Z celkového počtu 13 úkolů jsou dva uvedeny také v pracovním sešitě. Tam, kde učebnice F1 vysvětluje, se učebnice Jinan ptá: *Jakými příponami tvoříme slova označující povolání? Jak pojmenováváme obyvatele zemí a měst? Co označuje přípona -ost?* Vyučující zřejmě společně se žáky sestavuje odpovědi na tyto otázky.

Cvičení procvičující pravopis nejsou uvedena, práci se slovníkem autorky k tomuto tématu nezařazují. Lekci zpestřují scénkou vztahující se k zálibě rybaření a říkadlem: *Jestliže si umíte všimnout významu předpon a přípon, porozumíte i tomuto sdělení: Blabln s Blablankou v Blablancech blablí blablátkem v blablárně blábol.*

Mluvní cvičení se týkají tématu hobby: *Patříte mezi modeláře? Říkejte, co všechno musíte udělat, než začnete stavět model letadla nebo lodi? Považujete rybáře za „tiché blázny“, nebo rybaření patří mezi vaše koníčky?* Rozpovídat by se někteří žáci mohli i u tohoto úkolu z pracovního sešitu: *Které z těchto zvířat nežije ve vodě ani kolem ní? (rybák, rybenka, vodnářka, vodoměrka, vodomil, vodouch, vodouš + obrázky) Víte, proč má také „vodní“ pojmenování? Jak vznikla pojmenování ostatních zvířat? Znáte je?*

Jestliže shrneme naše pozorování, můžeme tvrdit, že nejobsáhleji kapitolu ODVOZOVÁNÍ pojímá učebnice F1 a naopak nejméně ji propracovává a procvičuje učebnice Jinan. V učebnici F1 kladně hodnotíme dostatečné množství úkolů k dané problematice a to, že se autorky v zadáních některých svých úkolů snaží přimět žáky, aby se více rozhovořili. Jako nevhodné se nám jeví rozsáhle formulované zadání s více úkoly najednou neoznačených např. písmeny a, b, c,... Zařadili bychom též více ukázek z literatury (autorky dávají přednost populárně naučným). Počet pravopisných cvičení a úkolů vztahujících se k práci s pravidly či slovníkem je podle našeho názoru zcela nedostatečný. Pozitivem učebnice F2 (nejen v kapitole Odvozování) je jasnost a stručnost formulovaných úkolů i výkladových textů. Oproti učebnici F1 je věnována větší pozornost pravopisným cvičením. Nedostatek zkoumané kapitoly spatřujeme hlavně v tom, že nepodněcuje žáky k mluvním projevům, velmi málo využívá doplňujících souvislých textů k procvičení učiva a stejně jako učebnice F1 nepodněcuje k práci s jiným materiálem, než jakým je samotná učebnice. Pro učebnici Jinan je typické, že propojuje jazykové téma (Odvozování) s nejazykovým (Hobby). Pro výuku je přínosné, že autorky zpestřují práci v hodinách např. scénkami a do každá lekce zařazují komunikační úkoly a cvičení. Záporně hodnotíme to, že tvůrci učebnice ve zmíněné kapitole zcela opomíjejí pravopisná cvičení. Ač v jiných lekcích zařazují autorky práci s různými příručkami, v této lekci tak nečiní.

6.2 Porovnání vybrané kapitoly v učebnicích ČJ pro 8. ročník

Z obsahu učebnic 8. ročníku jsme k porovnávání zvolili učivo o SOUVĚTÍ PODŘADNÉM A SOUŘADNÉM.

Fortuna 1

Učivo je rozděleno do dvou lekcí (souvětí souřadné v 17. lekci, spolu s pracovním návodem; souvětí podřadné v 18. lekci spolu s výkladem). Interpunkci v souvětí je věnována další lekce.

K danému tématu jsou použity tyto jazykovědné pojmy: souvětí (souřadné, podřadné), spojovací výraz, podřadící spojka, souřadící spojka, souřadící vztažné zájmeno, příslovce, významový poměr, vedlejší věta (podměťová, předmětová, přísudková, přívlastková, příslovečná, doplňková), hlavní věta, řídící věta, větný člen, souvztažné zájmenné výrazy.

Ve výkladových částech lekce (8) jsou užity definice, schémata (i barevná) a tabulkový přehled učiva (významové poměry). Délka výkladových textů je opět rozdílná (rozmezí 5 - 24 řádků). Texty sloužící k procvičení učiva jsou převzaty z populárně naučné literatury (3 ukázky).

Cvičení v části Souvětí souřadné jsou zaměřena na procvičování spojovacích výrazů (př.: *Pokuste se nahradit souřadící vztažná zájmena a příslovce vhodnou spojkou.* - je uveden vzor; *Spojte následující věty vhodnými spojovacími výrazy.*). Autorky se snaží formulovat každý z šesti úkolů jinak, s použitím jiného slovesa v imperativu (*vyhledejte, povězte, přečtěte si, určete, zjistěte, spojte, pokuste se...*). V druhé části učiva o souvětí se objevují dvě komplexnější cvičení, která mají více částí (a, b, c, ...). Jiná cvičení a úkoly než k uvedenému jazykovému tématu (např. pravopisná, opakovací, mluvní...) se zde nevyskytují.

Fortuna 2

Mezi kapitolami v oddíle Skladba se vyskytuje pět kapitol věnovaných souvětí (Opakování učiva o souvětí; Významový poměr mezi souřadně spojenými větami hlavními; Významový poměr mezi jednotlivými členy ve větných členech několikanásobných a mezi souřadně spojenými vedlejšími větami; Stavba souvětí; Psaní čárky ve větě jednoduché a souvětí). My se zaměříme na tři části: Opakování učiva o souvětí, v němž se hovoří o souvětí jako takovém, a kde jsou probírány jednodušší typy souvětí podřadného s jednotlivými druhy vedlejších vět; Významový poměr mezi souřadně spojenými větami hlavními, kde se hovoří o souvětí souřadném; a na část Stavba souvětí, ve které jsou procvičovány hlavně složitá souřadná a podřadná souvětí.

V učebnici F2 je užito přibližně stejné množství termínů a pojmů jako v učebnici F1: souvětí (podřadné souřadné, složité souvětí souřadné a podřadné), věta jednoduchá, věta hlavní, věta řídicí, věta vedlejší (přívlastková, podmětová, předmětová, doplňková, příslovecná - místní, časová, způsobová, měrová, účelová, příčinná/důvodová, podmínková, přípustková), věta závislá, spojovací výraz, významový poměr, věta jednočlenná.

V daných kapitolách je použito celkem 19 výkladových částí, některé z nich však tvoří pouze krátké shrnující postřehy, a to zejména v části Opakování učiva o souvětí. Např.: *Věta vedlejší je mluvnicky závislá na jiné větě v souvětí. (Můžeme se na ni touto větou zeptat: Kdy rodiče užasli? Když se vrátili.).* Ostatní výkladové texty nepřesahují délku deseti řádků. K výkladům jsou přiřazeny dva přehledy (postup při určování druhů vět vedlejších, druhy vět vedlejších) a 15 větných schémat.

Na několika příkladech porovnáme metajazyk výkladových částí učebnic F1 a F2.

- Při výkladu jednotlivých významových poměrů užívají zmíněné učebnice podobné formulace:

V souřadném spojení vět v **poměru stupňovacím** je obsah druhé věty zpravidla závažnější než obsah věty první. Druhá věta stupňuje, zesiluje nebo jinak zdůrazňuje obsah věty první. Věty bývají spojeny nejčastěji spojovacími výrazy *ba, dokonce, ba i, dokonce i* nebo dvojítm výrazem *nejen - ale, nejen - nýbrž i*. (F2)

stupňovací: obsah jedné věty se jeví jako závažnější než obsah věty druhé

spojovací výrazy: *ba, ba i, dokonce, dokonce i, nejen - ale (i), nejen - nýbrž (i) aj.*

(F1 - uvedeno v tabulkovém přehledu)

- Stejně je tomu i při definování hlavních pojmů:

Spojením hlavních vět v jeden větný celek vzniká **souvětí souřadné**. (F2)

Spojením alespoň dvou vět hlavních v jeden mluvnický celek vznikne **souvětí souřadné**.

- Učebnice F2 definuje souvětí i obecně a rozlišuje jednoduchá a složitá souvětí.
- Učebnice F2 nerozvádí určité části výkladu tak, jako učebnice F1:

Zatímco v F2 je konstatováno, že věty v souřadném souvětí jsou spojeny buďto spojovacími výrazy souřadnicími, anebo jsou prostě přiřazeny bez spojovacího výrazu a v písmu se pak oddělují čárkou, jsou v učebnici F2 možnosti spojení prezentovány podrobněji. (Opis výkladu viz dále při porovnání s učebnicí Jinan.)

- Učebnice F2 se ve svých výkladech narozdíl od učebnice F1 nezabývá spojovacími výrazy, které působí přes hranici souvětí.

- Při prezentaci podřadného souvětí se tvůrci učebnice F2 zaměřují na představení nejčastějších čtyř základních typů tohoto souvětí, autorky učebnice F1 na to, jakým způsobem může být vedlejší věta vložena do jiné věty.
- Podobně jako učebnice F1 shrnuje druhy vět vedlejších, avšak i s příslušným členěním vět příslovečných, což v učebnici F1 není.

Úkoly a cvičení se jen výjimečně objevují bez vzoru. Vedle jednodušších úkolů (*Řekněte, kdy jde o větu jednoduchou a kdy o souvětí; Určete počet vět v souvětí.*) se v učebnici F2 samozřejmě vyskytují i úkoly vyžadující více přemýšlení a uplatnění vlastní slovní zásoby (*Doplňte vhodnou větu vedlejší. - Přišli jsme tě požádat, ...; Utvořte souvětí, ve kterých budou vedlejší věty připojeny následujícími výraz: proč, i kdyby, nežli, ...; Následující skupiny vět spojte po některých drobnějších úpravách vhodnými spojovacími výrazy v souvětí: Začalo pršet. V dálce se blýskalo. Hřmění ještě nebylo slyšet...*). Najdeme zde i cvičení, které zahrnuje úkoly s různým stupněm náročnosti: a) *Rozlište souvětí souřadná a podřadná, b) Pokuste se vhodnými úpravami změnit některá souvětí souřadná v podřadná a obráceně, c) Tvořte sami souvětí, která budou mít stejnou stavbu jako v cvičení a).* Kromě těchto cvičení obsahuje učebnice F2 (stejně jako F1) typická „drilovací“ cvičení: *Určete druh vedlejších vět; Vyznačené větné členy nahraďte vedlejšími větami; Věty vedlejší nahraďte větnými členy; Určete významový poměr mezi větami...*

K procvičení učiva jsou vedle cvičení užity také ukázky z literatury (př.: Seifert, Vaculík, Bass, Werich; celkem 7).

Učebnice SPN, 1985, 3. vydání, V. Styblík + kol.

Bylo již uvedeno, že učebnice SPN se stala předlohou pro učebnice F2, takže se v mnohém shodují. Učivo je zde rozděleno stejným způsobem, terminologie se také shoduje s učebnicí F2. O cvičeních a úkolech platí to, co jsme uvedli v předešlé části týkající se učebnice F2. V několika případech je změna pouze délka cvičení (v F2 kratší), jejich sled a počet.

K určitým změnám dochází ve výkladových částech, a to zejména v kapitole Opakování učiva o souvětí, která oproti učebnici F2 obsahuje jen jedno poučení. V ostatních kapitolách jsou výkladové texty totožné. Ve větných schématech je věta hlavní označována jako H a vedlejší jako V, v učebnici F2 pak jako Vh a Vv. Rozdíly mezi učebnicemi SPN a F2 spadají opět do oblasti lexikální.

Změny, které autoři později provedli v učebnici F2, se týkají volby příkladových vět a literárních ukázek. Některé věty byly v učebnici F2 zcela vynechány (*Spartakiády jsou nejen svátkem naší tělovýchovy, ale vidíme v nich i významnou politickou událost; Když odešel z klubovny poslední člen, seděl tam výbor ještě dlouho, ale nepodařilo se všechny přesvědčit, že je nutno vytrvat na staveništi až do zimy.*), jiné pozměněny (*Na brigádě se pionýři leccemus naučili a fyzicky se zotavili. - Na táboře se chlapci...; Lisy ze Žďárských strojů dobře pracují nejen u nás, ale výhodně se prodávají i na zahraničních trzích. - Sklo ze Železného Brodu jde na odbyt nejen u nás, ale výhodně se prodává i v zahraničí.*). Učebnice SPN zahrnuje více literárních ukázek než učebnice F2, převládají texty V. Řezáče a P. Jilemnického. Učebnice F2 a SPN mají shodnou pouze jednu ukázkou z díla E. Basse.

Jinan

Sledované učivo je obsaženo ve dvou po sobě následujících lekcích s názvy Stavitelství a Z kulturní rubriky (spolu s charakteristikou), které zahrnují výkladové texty s názvy: Vztahy mezi větami v souvětí; Druhy vět v souvětí; souřadné a podřadné souvětí; Souvětí souřadné; Podřadné souvětí.

V učebnici najdeme tyto termíny a pojmy: souvětí (souřadné, podřadné), větný celek, skladební vztah, podřazování, přiřazování, vztažné zájmeno, příslovce, větný člen, věta hlavní, věta vedlejší (podmětná, předmětná, přísudková, přívlastková, příslovečná - místní, časová, způsobu /v širším slova smyslu/, příčiny /v užším slova smyslu/), věta vedlejší nutná a volná, věta řídicí a závislá, základový a nezákladový člen, větný člen, jmenná část přísudku, spojovací výraz, souřadící spojka, podřadící spojka, významový poměr, interpunkce.

Délka výkladových textů nepřesahuje hranici dvaceti řádků. V porovnání s jinými lekcemi, které obsahují několikařádková poučení, jsou tu tedy výklady poněkud rozsáhlejší. Učivo o souvětích je prezentováno v osmi výkladových částech.

Opět vybíráme několik příkladů k porovnání metajazyka v učebnici Jinanu a Fortuny v daných kapitolách.

- Podobně jako učebnice F1 nepřináší už učebnice 8. ročníku obecné poučení o souvětí.
- Více než učebnice F2, ale méně obsáhle než učebnice F1 se věnuje možnostem spojení vět v souvětí souřadném:

Jinan:

Hlavní věty jsou /funkčně/ rovnocenné a spojují se

a) beze spojek: Jedna socha je bronzová, ostatní jsou z pískovce. H1, H2.

b) souřadící spojkou: Karel sice udivoval svět velkými projekty, ale vždy uvažoval realisticky. H1, ale H2.

c) popř. jinými výrazy: Jednak byla obec odedávna pražským říčním přístavem, jednak patřila v celé pražské kotlině k nejstarším. Jednak H1, jednak H2.
Často se opíral o stabilitu nejdůležitějších společenských sil, často spolupracoval s papežskou kurií v Evropě. Často H1, často H2.

Fortuna 1:

Věty v souvětí souřadném bývají spojeny:

1. **bezespoječně:**

Meduňka lékařská je vytrvalá bylina, dosahuje výšky až 80 cm.

2. **spojovacími výrazy:**

a) **souřadicími spojkami:** Latinské písmeno mělo zprvu hranatý tvar **a** podobalo se písmu Féničanů, Etrusků nebo Řeků, zásluhou Římanů se **však** jeho podoba značně změnila. **Bud'** poklad najdeme do soboty, **nebo** odtud budeme muset odejít s nepořízenou.

b) **složenými spojovacími výrazy:** Nemohl přijít, **ale zato** poslal krásné blahopřání. Odjížděl časně ráno, **a tak** šel brzo spát.

c) **souřadicími vztahnými zájmeny a příslovci:** Rodiče moje chemické pokusy tolerovali, **za což** jsem jim dnes nesmírně vděčný. Zmáčkł jsem nějakou klávesnici, **načež** text na obrazovce zmizel.

d) **příslovci:** **Tam** potěšila nemocné, **tam** přispěla dobrou radou hospodáři, **jinde** ji vítali jako dobrou kuchařku. Svou nadvládu Římané **nejprve** rozšířili takřka na celý Apeninský poloostrov, **poté** následovaly výboje do západního a východního Středomoří.

• Jinan postupuje jinak při výkladu významových poměrů:

V přehledu uvádí pouze čtyři druhy významových poměrů (slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací). Poměr je jednoduše definován, je uvedena jedna příkladová věta, ne však možné spojovací výrazy, jako je tomu u F1 a F2. Např. u stupňovacího poměru stojí: Obsah druhé věty je závažnější než obsah věty první. *Divák v první řadě se na nás chvíli pobaveně díval, dokonce se i trochu usmál.* O poměru důvodovém a důsledkovém se žáci dovídají ve cvičení na následující straně, kde mají za úkol vybrat jedno správné tvrzení. Tuto netradiční formu výkladu uvádíme doslovně:

Představte si, že jste jazykovědci a máte za úkol rozhodnout, zda souvětí uvedená v bodě 2 jsou souřadná, nebo podřadná. Vyberte z následující ukázky názor, který podle vás nejlépe vyhovuje.

a) Souvětí jsou souřadná, protože věty jsou spojeny spojkami souřadicími.

b) Souvětí jsou souřadná, protože se můžeme zeptat jednou větou na druhou. Nahradíme-li spojku souřadicí spojkou podřadicí (*protože, takže*), souvětí má v podstatě stejný význam.

c) Věty v poměru důvodovém (spojené spojkami *neboť, vždyť, totiž*) a důsledkovém (spojené spojkami *proto, a proto, tedy, a tedy, a tak*) tvoří přechod mezi souvětím souřadným a podřadným (věty jsou spojené souř. spojkami, je možné nahradit spojky souřadicí spojkami podřadicími, lze se ptát jednou větou na druhou.).

d) Není důležité rozlišit, zda jde o souvětí souřadné, nebo podřadné. Podstatné je to, že těchto souvětí umíme užívat v běžném dorozumívání.

• V souvislosti s valenčním pojetím skladby hovoří autorky o nutných a volných vedlejších větách.

- Neučí vedlejší větu doplňkovou.
- Podobně jako učebnice F2 shrnuje druhy vět vedlejších i s jednotlivými druhy příslovečné věty, nezmiňuje se ale o větě měrové, účelové, podmínkové a přípustkové.
- Používá cizí termín interpunkce.

Všechny doprovodné texty (6) se týkají kulturního nebo stavitelského tématu, jsou to texty odborné a populárně naučné.

Cvičení k tématu souvětí obsahuje jak učebnice, tak pracovní sešit, více se pracuje s uvedenými ukázkami, přičemž jedna ukázka je využita pro více úkolů. I cvičení v této učebnici jsou zaměřena na správné užívání spojovacích výrazů (*Text upravte tak, abyste spojovací výrazy nahradili výstižnějšími; Utvořte souvětí. Doplňte vhodné spojovací výrazy a interpunkci. Určete významový poměr hlavních vět v souvětí.*). Žáci mají za úkol tvořit souvětí na nějaké téma (o architektonických památkách v jejich okolí, na komickou situaci ve škole). Zajímavým cvičením, kde si žáci procvičí druhy vedlejších vět i grafický záznam souvětí, je cvičení, ve kterém mají žáci za úkol srovnat myšlenky tak, aby šly logicky za sebou; slouží jim k tomu uvedené očíslované vzorce. Hojná jsou cvičení na přepracování textu. Např. *Upravte text tak, aby bylo možné ho otisknout v časopise Pižamo. Některá souvětí souřadná nahradte podřadnými, některou větu vyjádřete větným členem, opakování výrazů se vyhněte užitím synonym. Zbytečné údaje vynechte.* Takové cvičení určitě patří k velmi náročným, dobře ho zvládnou pouze nadprůměrní žáci, ostatní s pomocí další osoby. I v Jinanu jsou zařazena komplexní cvičení s několika úkoly.

Jak je v této učebnici zvykem, pracují žáci se Slovníkem spisovné češtiny, kde si mají vyhledat informace o tom, „jaké jsou“ spojky neboť, vždyť, totiž, a proto, a tedy, a tak, tudíž; protože, takže. Jsou zde i pravopisná cvičení na doplňování interpunkce, v lekci je přímo uveden jeden diktát a všestranný jazykový rozbor.

Kromě úkolů vážících se k tématu souvětí zařazují autorky Jinanu i zcela odlišné úkoly. K textu o Svatoplukovi se váží např. tyto: *Vymyslete nadpis; Dokončete vypravování. Nezapomeňte na poučení; Zdramatizujte hlavní scénu příběhu; Namalujte comics.*

Téma souvětí je nejméně procvičeno v učebnici F1, nejvíce cvičení obsahuje učebnice F2, avšak z hlediska rozmanitosti cvičení vítězí v tomto srovnání učebnice Jinan. Nejvíce výkladových částí zahrnuje učebnice F2, jak ale bylo uvedeno, jedná se spíše o krátké odstavce i jednotlivé věty. Nejpodrobnější se nám jeví učebnice F1. Tvůrci učebnice F1 a F2 se přísně drží uvedeného jazykového tématu a na rozdíl od autorek učebnice Jinan nezařazují

žádná jiná cvičení (mluvní, dramatická, s jinými jazykovými jevy...) V porovnávané kapitole u učebnice Jinan velmi oceňujeme netradiční typy cvičení a efektivní práci s ukázkami. Je jistě kladem všech jmenovaných učebnic, že učivo o souvětí zprostředkovávají i graficky. Učebnice Jinan jako jediná v této kapitole nabádá k práci se slovníkem.

Příloha č. 13 znázorňuje hodnoty uvedené v bodech 6.1 a 6.2, které se týkají počtu výkladových textů, počtu literárních, populárně naučných či odborných ukázek sloužících k procvičení daného učiva a počtu cvičení a úkolů v uvedených učebnicích ČJ 7. a 8. ročníku.

III. ANKETA

Jelikož nás zajímají názory učitelek a učitelů na učebnice, jež v této práci sledujeme, sestavili jsme anketu s patnácti body, které se týkají grafické úpravy učebnice, zpracování učiva, srozumitelnosti jazyka, cvičení, slovní zásoby, literárních ukázek, terminologie a komunikačního pojetí učebnice. Respondenti vybírali jedno tvrzení z nabízených možností, s nímž se nejvíce ztotožňovali. Někteří připojili i své připomínky k dané učebnici (viz dále). Nejedná se o nějaký rozsáhlý výzkum, nýbrž pouze o reprezentativní vzorek názorů na jednotlivé učebnice.

K učebnici Fortuna 1 se vyjádřilo **třináct**, k učebnici Fortuna 2 **dvanáct** a k učebnici nakladatelství Jinan **jedenáct** vyučujících. Mezi dotazovanými převládali vyučující českého jazyka z Liberce. Kromě nich se na anketě podíleli i vyučující z těchto základních škol: Český Dub, Jablonec nad Nisou, Rychnov u Jablonce nad Nisou, Česká Lípa, Praha, Karlovy Vary a Letovice.

Vlastní připomínky k učebnicím připojili čtyři vyučující, dva z nich přímo hodnotí: „Z učebnic, které jsem měla možnost vidět, je nejlepší učebnice Český jazyk SPN a.s. - Styblík. Učebnice z Jinanu mohou sloužit jako doplňkové, nikoliv základní. Neobsahují vše (podle osnov), návodové otázky jsou leckdy formulovány jako pro žáky nižší věkové skupiny a nižší inteligence.“

„Učebnice z nakladatelství Jinan považuji za zcela nevyhovující, nesystematické, neosvědčily se. Jediným kladem jsou náměty pro slohové vyučování.“

U učebnice Fortuna 1 (Balkó, Zimová) se objevily tyto připomínky:

„Postrádám možnost výběru cvičení.“

„Příliš akademické pojetí výkladů.“

Za „velký nedostatek“ této učebnice označil jeden z respondentů nepřehledně zpracované učivo a za „zásadní nedostatek“ nedostatečné procvičení pravopisných jevů, které činí žákům potíže.

Jedna paní učitelka sdělila svůj názor na užívání mezinárodních jazykovědných termínů: „Užití mezinárodních termínů je věc účelná. Žáci, kteří chtějí dále studovat, by je rozhodně znát měli. Při studiu cizích jazyků jsou tyto pojmy důležité.“ Klíč ke cvičením by podle ní měl být k dispozici pouze pro učitele u obtížnějších cvičení, nikoli tedy přímo v učebnici, jak nabízela možnost v anketě.

Následující tabulka zahrnuje znění předložené ankety s možnostmi odpovědí. Údaje u jednotlivých učebnic jsou uvedeny v procentech.

otázka	možnost odpovědi	učebnice		
		F1	F2	Jinan
1. Jste spokojen/a s grafickou úpravou učebnice?	ano	15	58	18
	částečně	70	25	64
	ne	15	17	18
2. Učivo je zpracováno přehledně.	ano	38	83	18
	ne	62	17	82
3. Učivo je přiměřené věku žáků.	ano vždy	15	33	9
	většinou ano	70	67	55
	pouze částečně	15	0	36
4. Jazyk učebnice (ve výkladových částech, v zadávání úkolů ...) je žákům srozumitelný.	ano vždy	0	25	0
	většinou ano	85	67	73
	spíše ne	15	8	27
5. Učebnice obsahuje dostatek cvičení k procvičování učební látky.	ano	46	50	18
	ne	54	50	82
6. Procvičuje učebnice dostatečně ty pravopisné jevy, které činí žákům potíže?	ano	0	33	18
	ne	100	67	82
7. Procvičuje dostatečně syntaktické jevy (př. vztahy mezi větnými členy, větami)?	ano	46	75	0
	ne	54	25	100
8. Rozšiřuje učebnice slovní zásobu žáka?	ano	62	33	73
	málo	38	67	27
	ne	0	0	0
9. Označil/a byste učebnici jako komunikativní (tzn. oslovuje žáky, vytváří příležitosti pro mluvní aktivitu žáků atd.)	ano	69	50	82
	ne	31	50	18
10. Postrádáte v učebnici řečnická cvičení?	ano	46	67	73
	ne	54	33	27
11. Postrádáte ukázky z poezie, které je možno při mluvnických hodinách využít?	ano	62	50	64
	ne	38	50	36
12. Uvítal/a byste více literárních prozaických ukázek, ve kterých by byl prezentován nebo procvičován gramatický jev?	ano	62	58	82
	ne	38	42	18
13. Uvítal/a byste užívání latinských termínů vedle termínů českých (př. plurál, singulár, aktivum, pasivum, subjekt, objekt...)?	ano	31	17	0
	jen některých	54	75	82
	ne	15	8	18
14. Uvítal/a byste klíč ke cvičením, který by byl součástí učebnice?	ano	31	0	27
	pouze k obtížnějším	62	92	55
	ne	0	8	0
15. Existuje v učebnici vazba na realitu všedního dne (tzn. žáci např. stimulují konkrétní situace, učí se reagovat, správně postupovat, vyjadřovat se atd.)?	ano	77	67	18
	částečně	23	25	82
	ne	0	8	0

Z uvedeného přehledu vyplývá:

- Většina vyučujících nemá zásadní výhrady proti grafické úpravě učebnic.
- Nejlépe přehledně zpracované učivo má učebnice F2. Více než polovina dotázaných označila učebnici F2 za nepřehlednou a Jinan považuje naprostá většina za nepřehledný.
- Ani v jednom případě nebylo učivo učebnice označeno za zcela přiměřené věku žáků.
- Jazyk učebnic je z větší části učiteli chápán jako srozumitelný.
- Respondenti se velmi rozdílně vyjádřili k dostatku či nedostatku cvičení v učebnicích. U obou učebnic nakladatelství Fortuna je zhruba polovina přesvědčena o dostatečném a druhá polovina o nedostatečném množství cvičení. U Jinanu je naprostá většina přesvědčena o malém množství cvičení.
- Ve všech případech se vyučující shodli na nedostatečném procvičení pravopisných jevů působících žákům potíže. U učebnice F1 byla tato shoda dokonce 100%.
- Učebnice, jež nejlépe procvičuje pravopisné jevy, je podle výsledků učebnice F2. U učebnice F1 je zhruba polovina přesvědčena o nedostatečném procvičení a Jinan byl označen v tomto bodě za zcela nevyhovující.
- Slovní zásobu nejvíce rozšiřuje učebnice Jinan. U učebnice F2 se dotazovaní přikláněli k označení „málo rozvíjející“.
- V souladu s naším názorem je za komunikativní označena zejména učebnice Jinan. Rozdíl je patrný u učebnici F2, kde polovina vyučujících chápe učebnici komunikačně, druhá nikoliv.
- Řečnická cvičení by uvítali učitelé u učebnic Jinan, F2 a téměř polovina u F1.
- Většina respondentů by uvítala ukázky poezie.
- Většina respondentů by také ráda pracovala s větším množstvím literárních ukázek.
- Latinské termíny by vyučující užívali jen u některých (nejdůležitějších) českých označení.
- Dotazovaní nezavrhují klíč ke cvičením, který se zatím v učebnicích nevyskytuje. Uplatnili by ho však spíše u obtížnějších cvičení.
- V učebnicích nakladatelství Fortuna podle vyučujících existuje vazba na realitu všedního dne. U učebnice Jinan, ač byla označena za komunikativní, je tomu jen částečně.

Jsmo si vědomi toho, že tyto výsledky nemohou být brány jako zásadní pro hodnocení současných učebnic českého jazyka. K objektivnímu předložení názorů by bylo zapotřebí zainteresovat daleko větší množství respondentů. Naše práce však z uvedené ankety nevychází, anketa má práci pouze doplňovat a může posloužit ke konfrontaci s našimi názory.

IV. KVALITNÍ UČEBNICE

Spíše než o představě ideální učebnice budeme v této části naší práce hovořit o dobré - tedy kvalitní - učebnici. To, co je ideální, je totiž většinou vysněné a nedosažitelné. K ideálu se můžeme jen blížit, avšak něčeho dobrého můžeme vynaložením patřičného úsilí dosáhnout. Dosáhneme tedy, alespoň v myšlenkách, takovéto kvalitní učebnice českého jazyka, která by mohla být skutečně dobrým pomocníkem učitelů i žáků.

Otázka kvality a efektivnosti učebnic je v naší republice stále velmi aktuální. Po roce 1989 bylo nutné nahradit všechny zastaralé učebnice novými, což jistě nebyl pro jejich tvůrce jednoduchý úkol. Tvorba učebnice je složitý, pracovně i časově náročný proces. Průcha⁴³ uvádí, že tvorba učebnice od určení autora do expedice hotové knížky trvá čtyři a čtvrt roku. Přitom práce autora (autorského kolektivu) je jen jednou z několika etap tvorby. Autor je však nejdůležitějším činitelem ovlivňujícím podobu učebnice. Musí sice dodržet učební osnovy, respektovat připomínky schvalovacího řízení, ale vlastní způsob ztvárnění učebnice je v jeho rukou. Autor je klíčem k překonání těch nedostatků, za něž jsou mnohé učebnice kritizovány (nízká srozumitelnost textu, přesycenost teorií, abstraktnost výkladů apod.). Domníváme se, že kromě odborníků z příslušných oborů by se na tvorbě učebnice měli podílet samotní učitelé, kteří daný předmět v daném ročníku vyučují (vyučovali) a kteří tedy vědí, co a jak je pro žáky sdělitelné a co nikoli. „Pro děti a mládež různého věku je nutno vytvářet texty takové, aby svými charakteristikami odpovídaly různým stupňům vývoje jazykové a komunikační kompetence dětské populace.“⁴⁴

V již zmiňovaném díle Průcha doporučuje obecná a jazyková pravidla pro ztvárnění textu učebnice. O jazykových pravidlech jsme pojednali v bodě 3, z obecných pravidel vybíráme tato doporučení autorům učebnic:

- Mějte vždy na zřeteli své budoucí čtenáře. Uvědomujte si, jaké jsou jejich specifické schopnosti pro chápání a zpracování odborných textů.

Neznáte-li jazykové a komunikační schopnosti čtenářské populace, pro niž píšete, ze svých vlastních pedagogických zkušeností, snažte se je poznávat jinak: nejen z odborné literatury, ale přímým pozorováním výuky, rozhovorem se zkušenými učiteli, ale i se samotnými žáky. Kromě toho si také přečtěte některé populárně naučné knihy pro mládež,

⁴³ Průcha, J.: *Teorie, tvorba a hodnocení učebnic*, s. 76

⁴⁴ *ibidem*, s. 77

seznamte se s jejich časopisy. Získáte tak určitý vhled do způsobů ztvárňování textů pro tyto čtenáře, aby byly zajímavé a srozumitelné.

- Nesnažte se vtěsnat do učebnice co možná nejvíce poznatků. Mějte stále na mysli to, že učebnice nemá být jakousi vědou v kostce. Namísto toho důkladně zvažujte, co do učebnice začleňovat, a to tak, aby to sloužilo ke skutečnému využití pro další vzdělávání a rozvoj žáků.
- Zvažujte vše, co do učebnice začleníte, také z hlediska reálných podmínek práce učitele, zejména z hlediska času, počtu žáků ve třídách, vybavení škol a učeben vyučovacími pomůckami.

Kromě uvedených pravidel doporučuje Průcha tvůrcům učebnic provést také tzv. auto-diagnostiku svého vlastního textu. (K tomu uvádí příslušné metody.)

Následující část se věnuje již konkrétně představě kvalitní učebnice českého jazyka. Začneme grafickou úpravou učebnice. Celkový vzhled a barevnost totiž žáka na ZŠ vždy zajímá. Domníváme se, že učebnice ČJ, se kterou přicházejí žáci ve škole do styku téměř každý den, by se jim měla líbit. Měla by být barevná nejen v ilustracích, ale i v písmu, zejména v nadpisech a při zdůraznění důležitých pojmů či celých výkladových částí. V kvalitní učebnici by neměly chybět ilustrace, které plní různé funkce (nejen dekorativní a situační). Učebnice by měly využívat i série fotografií a obrázků, které se podílejí na rozvoji fantazie (např. vyprávět podle nich příběh, popsat pracovní postup, popsat chování lidí, vyjádřit vztah mezi ilustracemi...). Uvítali bychom, kdyby se ilustrace spolu s dalším obrazovým materiálem objevovaly v průměru na každé druhé straně. Kromě kreseb a maleb zvolených ilustrátorů by měla dobrá učebnice obsahovat i zajímavé fotografie a reprodukce známých uměleckých děl (českých i světových), což zatím v našich učebnicích není běžné. Taková učebnice by se pak jistě podílela na vytváření estetického citění svých adresátů. K hlednosti učebnice určitě přispívá i použití různých typů písma. Jsme rádi, že na to naši současní autoři učebnic nezapomínají. Označování kapitol, jejich členění do dalších částí by měla učebnice důsledně zachovávat od začátku do konce. To platí i tehdy, rozhodnou-li se tvůrci nějak graficky označovat jednotlivé druhy cvičení.

Poté co se žák seznámí s učebnicí ČJ vizuálně, měla by ho v úvodu uvítat předmluva, kde by byli žáci samotnými autory osloveni, přivítáni v novém ročníku, přijatelně a snad i vtipně seznámeni (ne poučeni) s tím, co je čeká, co nového se naučí (ne co se budou muset naučit). Autoři mohou připojit i nějaký svůj povzbuzující vzkaz. Celkově by měla předmluva

vyznít optimisticky a dodat chuť do učení. Jsme si vědomi toho, že je to úkol nesmírně obtížný.

Další důležitou složku kvalitní učebnice by měl tvořit obsah, tedy přehled členění na lekce (kapitoly) a popř. i jejich podrobnější členění, s uvedením číselně vyjádřeného pořadí stránek té které části. V dobré učebnici ČJ (a literatury) by neměl chybět ani věcný (jmenný) rejstřík, který pomáhá žákovi, jenž nemá ještě dostatečnou představu o systematizaci učiva. Snad pro náročnost na zpracování jsou rejstříky pokládány za zbytečné. Ovšem pro orientaci v knize a pro soustavné užívání mají značný význam. Oprávněně zvyšují hodnotu učebnice.

Jak by podle nás měla vypadat kvalitní lekce (kapitola) učebnice českého jazyka? V podobě jednotlivých lekcí by neměl převládnout stereotyp: výchozí text - otázky k textu - výklad - cvičení. Všechno jsou to sice důležité složky, ale nemusí následovat vždy v tomto pořadí, záleží na variacích jednotlivých složek. Výchozí text, výklad i cvičení mají různé podoby, a tak existuje jistě více způsobů, jak lekci začít. Úvod může mít podobu zmíněného výchozího textu, jenž obsahuje zvolený jazykový jev. Výchozí text v kvalitní učebnici má mnoho variant, může být použita prozaická literární ukázka, část básně, říkadlo, úryvek lidové či umělé písně, pranostika, přísloví, citát, rozhovor, populárně naučný text, novinový článek, odborný text apod. Jako výchozí texty by měly často sloužit ukázky z literatury pro děti a mládež vhodné pro daný ročník. Nabízí se možnost propojit český jazyk s literární výchovou, pohovořit o ukázce či stručně o celé knize. V úvodu lekce se místo výchozího textu mohou dále objevit ilustrace, fotografie, test, anekdoty, krátká jazyková hra, úkol, otázka, definice pojmu, ze kterého se následně vychází atd. Zajisté jsme nevyčerpali všechny možnosti, ale uvedené příklady stačí k tomu, abychom doložili, že učitel může uvádět hodinu ČJ za pomoci učebnice pokaždé trochu jinak.

Výkladové části kvalitní učebnice budou spíše kratšího rázu, nebo rozděleny do kratších odstavců oddělených od sebe např. cvičeními, samostatnou prací, poslechem, četbou. Autoři se neomezí na suché konstatování a předložení definice, nýbrž se budou snažit podpořit názornost uvedených slov schématem, tabulkou, grafem, přehledem učiva... Samozřejmě nelze tak činit pokaždé. Domníváme se, že vyčerpávající výklad není podmínkou kvalitní učebnice, naopak výklad má formou přiměřenou věku žáků podávat základní informace, později z nich vycházet a tzv. spirálovitě na ně navazovat při dalším osvojování poznatků. Dobrá učebnice se nespokojí s tím, že žákům něco předloží, ale bude se snažit vést je k aktivnímu osvojování poznatků při využití dostupných jazykovědných příruček (Pravidla

českého pravopisu, Stručná mluvnice česká, Slovník cizích slov, Slovník spisovné češtiny a další slovníky - synonym, etymologické...).

Kreativité se meze nekladou, a tak i cvičení mají mít odlišné podoby. Tvůrci kvalitních učebnic jistě vědí, že není cvičení jako cvičení. V jedné lekci by neměl být uveden pouze jeden typ cvičení, ale podle jazykového tématu by se měla vhodně kombinovat cvičení doplňovací, obměňovací, problémová, substituční a transformační, modelová, stylizační a textová. Velmi záleží i na formulaci při jejich zadávání. I zde mají autoři možnost variantního užívání klasického imperativu, otázky, výzvy s přesvědčením o úspěšném vyřešení a jejich vzájemné kombinace. Dobrá učebnice se vyhýbá rozsáhlým několikařádkovým formulacím, jejichž čtení žáky (hlavně slabší) zatěžuje, takže nejsou schopni pojmut, co všechno mají udělat. Neznamená to však, aby se autoři zcela vyhnuli zařazení komplexních cvičení s několika úkoly najednou. Ty by měly být přehledně bodově označeny a uvedeny pod sebou. Žák se tak může soustředit na každý úkol zvlášť.

Kvalitní učebnice vychází ze skutečnosti, že všichni žáci ve třídě nejsou stejní, mají rozdílné vědomosti a schopnosti. Proto taková učebnice zařazuje cvičení s různým stupněm obtížnosti, což umožňuje vyučujícímu výuku diferencovat, roztrdit žáky do skupin a zadávat jim rozdílné úkoly. Jednodušší úkoly by měly předcházet složitějším. Pole našeho mínění by neměly být úkoly označovány znakem vyjadřujícím obtížnost (př. počet puntíků, hvězdiček, červené zadání apod.), aby žák nebyl předem upozorněn, jak obtížný úkol bude řešit. I když můžeme polemizovat a tvrdit, že vědomí řešení obtížnějšího úkolu se může pro někoho stát motivací k lepšímu výkonu, je tu vždy druhá možnost, že žák bude spíše zneklidněn tím, že obtížnější úkol nevyřeší.

Na otázku, kolik cvičení má mít kvalitní učebnice, nebude lehké odpovědět. Řídili bychom se zásadou, že více je lepší než méně, aby měl vyučující možnost výběru. K tomuto účelu ještě slouží speciální příručky - soubory cvičení, se kterými je vhodné učebnici kombinovat. Záleží samozřejmě na obtížnosti učiva. Erudovaní tvůrci učebnic by měli vědět, co působí žákům při osvojování jejich mateřského jazyka největší potíže, a tomu věnovat při procvičování větší prostor. Jsme toho názoru, že mezi netradičním procvičováním učiva mají stále své místo tzv. drilovací cvičení typu: Doplňte i - y; Určete větu hlavní a vedlejší; Vyhledejte přísudky ve větách; Určete větné členy...), která skutečně přispívají k upevnění vědomostí, zvláště jsou-li opakována. Tato cvičení nejsou sice nijak zábavná, ale v kombinaci s jinými zábavnějšími typy plní svůj účel.

Také na otázku, zda má mít učebnice ČJ klíč ke cvičením, nedokážeme jednoznačně kategoricky odpovědět: Ano - má, ne - nemá. Navrhovali bychom připojení klíče ke konci učebnice pouze u obtížnějších cvičení. Jelikož jedno cvičení funguje na jistém principu (nahrazení, obměna, doplnění...), postačilo by, kdyby bylo v klíči cvičení vypracováno zpoloviny. Uvedené příklady by stačily k vytvoření představy o správném řešení. Tento způsob ztvárnění klíče by zabraňoval tomu, aby žák doma mechanicky opsal celé cvičení a přinesl je do školy jako bezchybný domácí úkol.

Kvalitní učebnice by měla věnovat zvýšenou pozornost práci s jazykovědnými termíny. To, že by měly být používány jednotně, důsledně a správně by mělo být samozřejmé. Je třeba zaujmout stanovisko k tomu, zda užívat i mezinárodní termíny. Zastáváme názor, že základní mluvnická terminologie by měla být česká. K českým termínům by ve vyšších ročnících měly přibývat i mezinárodní (uváděné v závorkách za českými výrazy, v 9. ročníku i samostatně), se kterými se budou žáci dále setkávat na střední škole a při studiu cizích jazyků.

Témata vyplývající z ukázek uvedených v učebnicích by měla být volena tak, aby žákům byla blízká, pobavila je, ale i pomáhala při výchovném působení (cestování, tábornictví, příroda, ekologie, záhady, objevy, vynálezy, kultura, osobnosti, rodina, záliby...). Jsou nezbytná témata vyvolávající co nejbezprostřednější odezvu. Nejvhodnější okruh pro to tvoří témata spjatá s životem žáků. Tam patří radostné i stinné stránky jejich reality. Můžeme sem zahrnout témata jako: šikana ve škole, svoboda jedince, soužití s žáky jiné národnosti (vietnamské děti), citový vztah spolužáků, přátelství, budoucnost, vztah ke starší generaci, oblékání, kouření, drogy... Není na škodu, vyskytnou-li se také témata politická a sociální (nezaměstnanost, život elity...). Nedílnou součástí by určitě měla být kulturní i interkulturní tematika. V kvalitní učebnici ČJ by neměla chybět ani jazyková témata. Vlastní texty o jazyce mohou čerpat z mnoha oblastí (o vývoji jazyka, jazyk reklamy, novin, rádiových stanic...).

Volba témat souvisí i se schopností učebnice komunikovat se žáky. Kvalitní učebnice se jistě přikloní ke komunikačnímu pojetí výuky a její texty budou komunikačně zpracovány. Taková učebnice by žákům měla pomoci osvojit si komunikační techniky tak, aby se uměli vhodně a souvisle vyjádřit v různých situacích. Autoři učebnic by měli svými podnětnými úkoly vytvářet příležitost pro mluvní aktivitu žáků, předkládat jim různé typy dialogů (oficiální, soukromý...) s cvičeními, jež by se zabývala způsobem jejich vedení, dále zařazovat cvičení na odhalení komunikačního záměru mluvčího, cvičení, která vedou k pochopení významu sdělení, cvičení uvědomělého naslouchání partnerovi, cvičení na soustředění pozornosti. Dobrá učebnice se často obrací na žáka s otázkami, při nichž je nucen se

zamyslet, sdělit svůj názor nebo pocit. Tvůrci učebnic by neměli zapomínat na jazykové hry s komunikativní funkcí. (Nezřídka spočívá hra na aktivizujícím spojení verbálního a neverbálního jednání.)

Kreativními znaky se vyznačuje využívání učebnicových reprodukcí textových výňatků z novinových a časopiseckých periodik. Žáci se je učí kritizovat, komentovat, srovnávat, rozpoznávat publicistické formy. Sami tvoří texty pro tisk, v nichž vyslovují slohově odpovídajícím způsobem svá přání, stylizují zprávu, interview, kritiku apod. Samozřejmě nejefektivnější je, když své výtvary do tisku skutečně pošlou a ty jsou publikovány.

„Model výuky ČJ je tradičně rozdělen na tři izolované oblasti: jazyk, sloh a literární výchovu. Mezi těmito vlastně jakoby autonomními oblastmi je málo didaktických přechodů (pokud si je tvořivý učitel sám nenajde). Ale až jednou budou žáci v praktickém životě postaveni před porozumění předpisu, zákonu, až budou muset reagovat na stížnost, napsat hodnocení, pronést projev - také si budou jazyk takto rozdělovat?“⁴⁵ Zastáváme názor, že učebnice, která **vhodně** propojuje mluvnické a slohové učivo, plní komunikační funkci mnohem lépe. Gramatická správnost textu a způsob jeho ztvárnění spolu těsně souvisí, a tak by je měla kvalitní učebnice prezentovat propojeně. Slohové penzum, které mají žáci v daném ročníku zvládnout, se dá zajisté propojit s **vhodným** mluvnickým učivem tak, aby spolu vytvářely jednotný celek (př. učivo o slovesech s pracovním popisem, učivo o přídavných jménech s charakteristikou osoby, slova citově zabarvená s líčením, učivo o odborných výrazech s výtahem, učivo o přímé řeči a věty podle postoje mluvčího s dialogem atd.).

„Každá hodina jazykového vyučování by měla být slohem jak motivována, tak by měla i k slohové produkci směřovat. Probírání každého gramatického jevu by mělo směřovat k jeho praktickému využití v jazykovém projevu. Praktická stylistika by mohla být tedy motivací veškerého jazykového vyučování...Cílem učitelova snažení by nebyl pouze projev písemný, ale především kultivovaný projev mluvený, a to jak monologický, tak i dialogický. Ideální by byl stav, kdy by žák byl schopen adekvátně svému věku pronést souvislý mluvený projev, byl schopen naslouchat partnerovi v dialogu, vhodně reagovat, dbát zásad argumentace i pravidel společenského styku.“⁴⁶

⁴⁵ Měchurová, A.: Čeština - nuda. Učitelské noviny, 99, 1996, č. 15, s. 21.

⁴⁶ Hájková, E., Havlová, I.: K pojetí vyučování slohu v připravovaných učebnicích pro ZŠ. ČJL, 42, 1991-92, č. 9-10, s. 225.

Ke kvalitní učebnici by měl být přiložen stejně kvalitní metodický průvodce s návrhy, doporučeními, důležitými upozorněními, které se týkají praktických zkušeností apod. Kromě průvodce má skutečně kvalitní učebnice obsahovat ještě doprovodný materiál (nahrávky, diapozitivy, větší obrazový materiál...). Za nejdůležitější považujeme nahrávky, jelikož se v učebnicích vyskytují texty, které by bylo vhodné i zvukově realizovat. Máme na mysli ukázky nářečních rozhovorů, starších podob jazyka, úryvky z dramát, prózy a poezie, dialogy z různých komunikačních událostí.

To, co jsme uvedli v úvodu této části, totiž že tvorba učebnic je velmi náročný proces, můžeme v závěru jen opakovat a vzdát hold těm, kteří toto umění ovládají.

ZÁVĚR

V závěru této práce shrneme konkrétní poznatky, k nimž jsme dospěli analýzou konkrétních učebnic.

V oblasti jazykovědné **terminologie** převažují česká pojmenování, nejvíce latinských označení je ve sledovaných učebnicích použito u termínů lexikálních. Jednotnost názvosloví je dodržena, učebnice se však odlišují v míře používání latinských termínů. Latinská terminologie je nejhojněji zastoupena v učebnici Jinan.

Témata v jednotlivých učebnicích jsou podobná. Učebnice Jinan se zaměřuje nejen na obecná témata (jako u učebnic nakladatelství Fortuna), ale i na problémy ve společnosti (ekologie, postižení lidé ...).

V učebnicích se projevují některé tendence ve vývoji současné **slovní zásoby**, zejména přejímání slov z cizích jazyků, používání slov multiverbizovaných i univerbizovaných. Všechny tři učebnice se podílejí na seznamování žáků s cizími slovy a odbornými termíny.

Ve všech třech učebnicích převažují v **zadávání úkolů** imperativní tvary 2. osoby plurálu. Lze však vysledovat snahu k indirektivním formulacím v podobě otázky, doporučení, povzbuzení nebo kombinace imperativu a otázky.

Nejvíce **literárních textů**, na nichž je učivo procvičováno, obsahuje učebnice F2. Tyto umělecké texty jsou pro potřeby učebnice ČJ adaptovány. Jedná se o citlivé **adaptace** původního textu. Málo literárních ukázek obsahuje učebnice F1 pro 8. ročník, zde jsou preferovány texty populárně vědné a publicistické. Pouze učebnice Jinan využívá při výuce českého jazyka i poezii.

Komunikační přístup k výuce je patrný v učebnici Jinan. Nutno však podotknout, že je to mnohdy na úkor řádného osvojení a procvičení gramatického učiva. Tato učebnice se výborně hodí pro slohové vyučování, avšak k osvojení gramatiky sama o sobě nepostačí. Za komunikativní označujeme i učebnici F1, i když cvičení a úkoly nejsou tak rozmanité jako v učebnici předešlé. Učebnice F2 má sice dobré literární ukázky i dostatek cvičení, ale přívlastek komunikativní k ní na základě naší analýzy nepřipojíme.

Učebnice se odlišují délkou a počtem **výkladových částí**. Své poučky formuluje nejobsáhleji a nejsložitěji učebnice F1, naopak nejstručněji je tomu v učebnici F1. V učebnici Jinan najdeme delší i velmi krátké výklady. Učebnice nakladatelství Fortuna používají při

prezentaci jazykových jevů i schémata a tabulky, učebnice Jinan zprostředkovává větší množství jiného doprovodného materiálu.

V současné době, kdy knižní trh i školy zaplavily mnohé nové učebnicové tituly, je potřeba neřídit se při jejich výběru pouze cenou nebo přitažlivou grafickou úpravou publikace, nýbrž uvážlivě posuzovat zejména její odborné hodnoty. Existující učebnice totiž vypovídají nejen o stavu našeho školství, o typech výuky, o tom, jakého žáka si autoři učebnic a učitelé představují, ale vypovídají také něco o nakladatelích, o tvůrcích učebnic a učitelích samotných, o tom, kolik péče věnují odborníci i veřejnost celkovému stavu školství. České učebnice by se měly stát důstojnými reprezentanty našeho vzdělávacího systému.

Jen s kvalitní učebnicí českého jazyka se může učitel pustit do nelehkého boje s touto postmoderní úspěchanou počítačovou dobou, která žákům nabízí množství atraktivních zábav, fascinujících prožitků a velké množství informací z různých oblastí lidské činnosti. Nezajímavá, nekomunikačně pojatá učebnice nemá šanci získat zájem žáka (jenž vyrůstá pod vlivem tolika vjemů) o jeho mateřský jazyk a zapůsobit na něj, nepomůže mu připravit se na situace, které bude muset ve svém budoucím životě zvládat, nenaučí ho kultivované komunikaci.

Říká se, že životem je nutno se pročist, propsat a promluvit. Uvědomme si, že toto umění nám od dětství zprostředkovává právě škola zejména svým jazykovým vyučováním, kde učebnice zaujímá významné místo mezi ostatními učebními pomůckami. Zároveň však nezapomínejme na to, že úroveň výsledků vyučování českého jazyka nezávisí jen na učebnicích. Ani sebelepší učebnice v rukou nezkušeného nebo nedůsledného češtináře nepovede k úspěchům.

SEZNAM LITERATURY

- Almanach labyrint. Praha, Labyrint 1993 - 1997.
- Blažek, J.: K učebnicím a vyučování českému jazyku na základní škole. Český jazyk a literatura, 42, 1991-92, č. 9-10, s. 228-229.
- Brabcová, R. + kol.: Čeština našich dní. Praha, Jinan 1996.
- Čechová, M.: Řeč a metařeč ve vyučování češtině. Český jazyk a literatura, 44, 1993-94, č. 5-6, s. 113-116.
- Čechová, M. - Styblík, V.: Didaktika češtiny. Praha, SPN 1989.
- Český jazyk I-IV. Praha, SPN 1990.
- Daneš, F + kol.: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha, Academia 1997.
- Debická, A.: J. A. Komenský a učební knihy. Český jazyk a literatura, 45, 1994-94, č. 1-2, s. 22-24.
- Gavora, P.: Žiak a text. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1992.
- Hájková, E. - Havlová, I.: K pojetí vyučování slohu v připravovaných učebnicích pro ZŠ. Český jazyk a literatura, 42, 1991-92, č. 9, s. 224-229.
- Hájková, E.: Je třeba učit „komunikační pasivitu“? In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 170-172.
- Hausenblas, K.: Učební styl v soustavě stylů funkčních. Naše řeč, 55, 1972, č. 2-3, s. 150-158.
- Hausenblas, O.: Typy učebnic a typy výuky na základních a středních školách. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 173-181.
- Hauser, P.: Texty v učebnicích, jejich historie, povaha a funkce. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 17-21.
- Hedvičáková, J.: K tvorbě nových učebnic a k vyučování morfologii na základní škole. Český jazyk a literatura, 42, 1991-92, č. 7-8, s. 172-176.
- Hubáček, J.: Učebnice stylistiky. Praha, SPN 1987.
- Chloupek, J.: Stylistika češtiny. Praha, SPN 1991.
- Ivanová, J.: Základní seznam kritérií pro rychlé hodnocení a předběžný výběr učebnic českého jazyka. Materiál ze semináře pro didaktiky cizích jazyků konaného v Praze 17. 4. 1997.
- Jelínek, J.: Úvod do teorie vyučování českému jazyku. Praha, SPN 1980.

- Jelínek, M.: Stylistika. In: Příruční mluvnice češtiny. Brno, Nakladatelství Lidové noviny 1996.
- Jelínek, M.: Charakteristika stylu učebních textů. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 54-63.
- Komenský, J. A.: Velká didaktika. In: Vybrané spisy J. A. Komenského, sv. 1., Praha SPN 1958.
- Kořínek, M.: Didaktika základní školy. Praha, SPN 1987.
- Kraus, J.: Úvod do stylistiky pro informační pracovníky. Praha, UVTEI 1977.
- Kvítková, N.: In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 193-196.
- Mališ, O.: Funkce učebního textu (českého jazyka). In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 86-90.
- Maňák, J.: Nárys didaktiky. Brno, Masarykova univerzita 1994.
- Mareš, J. - Křivohlavý, J.: Komunikace ve škole. Brno, Masarykova univerzita 1995.
- Marková, M.: Ke skladbě v nových učebnicích pro základní školy. Český jazyk a literatura, 43, 1992-93, č. 1-2, s. 35-38.
- Martínková, V.: Hodnocení učebnic. Český jazyk a literatura, 44, 1993-94, č. 5-6, s. 113-116.
- Měchurová, A.: Češtuna = nuda? Učitel'ské noviny, 99, 1996, č. 10, s. 13.
- Měchurová, A.: Čeština - nuda. Učitel'ské noviny, 99, 1996, č. 15, s. 21.
- Měchurová, A.: Proč žáci základní školy nemají rádi hodiny českého jazyka. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 201-203.
- Minářová, E.: Proměny učebního textu. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaDF UK 1996, s. 204-206.
- Mistrík, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo 1985.
- Müllerová, E.: Funkční styly a jejich základní žánry v současné komunikaci. Praha, SPN 1991.
- Pedagogika II. Ostrava, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 1993.
- Polák, M.: Český jazyk s Tobiášem. Učitel'ské noviny, 98, 1995, č. 8, s. 13.
- Poštolková, B.: Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny. Praha, ČSAV 1984.
- Průcha, J.: Teorie, tvorba a hodnocení učebnic. Praha, Ústřední ústav pro vzdělávání pedagogických pracovníků 1989.

- Spiklová, V. + kol.: K současnému pojetí didaktiky základní školy. Praha, Karolinum 1994.
- Suk, J.: Propaganda v učebnicích. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaF UK 1996, s. 107-118.
- Svobodová, J.: Učebnicový text a komunikace. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaF UK 1996, s. 122-125.
- Sýkora, M.: Učebnice. Její úloha v práci učitele a ve studijní činnosti žáků a studentů. Praha, EM - Effect 1996.
- Št.: Školy a učebnice. Učitel'ské noviny, 96, 1993, č. 40, s. 4.
- Šteflová, J.: Učebnice na míru. Učitel'ské noviny, 97, 1994, č. 32, s. 22.
- Uher, F.: Učební text a komunikační aktivita žáků. In: Učební text - jeho funkce, produkce a interpretace, Praha, PeaF UK 1996, s. 139-144.
- Věstník MŠMT 1994, 1995, 1996, 1997.
- Vzdělávací program. Základní škola. Praha, Fortuna 1996.
- Zujev, D. D.: Ako tvoriť učebnice. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľ'stvo 1985.

cvičení s hroovými prvky

jazykové rozборы

cvičení s cizími slovy

cvičení vyžadující kreativitu

diktáty

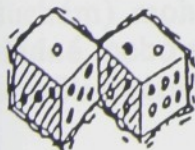
jazykolamy

scénky, dramatizace

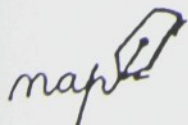
scénky, dramatizace, hry, soutěže aj.

vtipy

pisemná cvičení

úkoly spojené s výtvarnou činností

problémové k jednoznačnému vymezení

FORTUNA 1

cvičení pro hloubavé

■ C. Skladba

Věta jednoduchá

Připomeňme si: **Základní skladební dvojice:** podmět a přísudek.

Určovací skladební dvojici tvoří větný člen nadřazený (řídící) a větný člen podřazený (závislý). Člen nadřazený je základem rozvitého

části lekce, výkladové části
(modře, červeně)

FORTUNA 2

□ STAVBA SOUVĚTÍ

části lekce (modře)

Souvětí je spojení nejméně dvou vět jednoduchých v jeden celek. Věty v souvětí spolu obsahově souvisí a je mezi nimi mluvnický (větný) vztah. V souvětí o dvou větách (v souvětí jednoduchém) mohou být buď obě věty hlavní – je to souvětí souřadné, nebo na hlavní (řídící) větě závisí věta vedlejší – je to souvětí podřadné.

výkladové části (červeně)

učebnice	třída	počet stran	počet obrázků	počet obr. připada- jících na 100 stran
Jinan (3 části)	7.	200	118	59
	8.	200	90	45
Fortuna 1	7.	176	25	14
	8.	160	33	21
Fortuna 2	7.	192	46	24
	8.	192	19	10

SLOH

1. Lék na nudu	8
2. Řády a pravidla	15
3. Pořebujeme vědět... Zjistili jsme	20
5. Před cestou	36
6. Cíl (ne)známý?	50
7. Na poště	58
8. Dědicívi schopných	68
9. Na první pokus?	75
10. Zajímavé setkání	84
11. Zde žil a pracoval	91
12. Náhoda je, když	96
13. Správná holka – správný kluk	104
14. Bylo – nebylo	109
15. Nehoda není náhoda	114
16. Takový přece není	124
17. Vodní vily	135
18. Tradice	145
19. Je moudré vědět a dodržovat	151

MLUVNICE

O slově

Slovo, slovní druhy a jejich významy	40
Předložky	43
Spojky	45
Částice	46
Číslovce	46
Slova jednovýznamová a mnohovýznamová	72
Odborná pojmenování	78

tvoreni slov

Odvozování podstatných jmen: jména obyvatelská a místní	55
Odvozování podstatných jmen: jména osob, prostředků a dějů	62
Odvozování podstatných jmen: jména vlastností a jména zdvořilá	111
Odvozování přídavných jmen	65
Odvozování přídavných jmen od sloves	107
Odvozování sloves	94
Stupňování příslovců	112

Tvarosloví

Slovesné tvary a jejich mluvnické významy	99
Přechodník přítomný a minulý	107
Zájmeno <i>tyž tenž</i>	49
Slovesný rod činný a trpný	80
Slovesný vid dokonavý a nedokonavý	85

Skladba

Podmět a přísudek	125
Přívlastek shodný, neshodný, postupně rozvíjející, několikanásobný	138
Předmět	146
Příslovné určení	152
Doplňk	158

SLOH

Vypravování: jeho stavba a výrazové prostředky	96, 114
Debaty	10, 124
Rozhovor	84
Řády a pravidla	15
Radý a zákazy	151
Anketa	20
Popis pracovního postupu	36
Popis odborného pracovního postupu	75
Odborný popis	135
Popis děje s prvky úvahovými	145
Žádost	40
Poštovní průvodka, peněžní poukázka, telegram	58
Výťah	50
Výpisky	68
Životopis	91
Charakteristika	104, 109

I. Tvarosloví

Procvičování tvarů slov ohebných	7
Příslovce	24
Předložky	28
Spojky	35
Částice	40
Citoslovce	42
Opakování učiva o slovech neohybných	45

II. Skladba

Věty oznamovací, rozkazovací, přací a tázací; věty zvolací	48
Věty dvojičenné a jednočlenné	53
Základní větné členy holé, rozvité a několikanásobné. Podměti nevyjádřené a všeobecný. Shoda přísudku s podmětem několikanásobným	57
Vyjádření podmětu různými slovními druhy; vedlejší věta podmětová	62
Vyjádření přísudku různými slovními druhy; přísudek slovesný, jmenový se sponou a beze spony; vedlejší věta přísudková	65
Předmět; vedlejší věta předmětová	68
Příslovecné určení; vedlejší věty příslovecné místní, časové, způsobové, měrové, přičinné, účelové, podmínkové a přípustkové	75
Přívlastek shodný a neshodný; přívlastek postupně rozvíjející. Přívlastek těsný a volný. Vedlejší věta přívlastková. Příslovek	81
Doplňek; vedlejší věta doplňková	91
Přehled rozvíjejících větných členů	96
Přehled druhů vedlejších vět	98
Opakování učiva ze skladby	103

III. Význam slov

Slovo, věcný význam slov; sousloví a rčení	111
Slova jednoznačná a mnohoznačná	114
Synonyma	116
Odborné názvy	120
Opakování učiva o významu slov	121

IV. Slovní zásoba a tvoření slov

Slovní zásoba a způsoby jejího obohacování	125
Odvozování	128
A. Odvozování příponami	130
B. Odvozování předponami	134
Skládání slov a zkracování; zkratky a zkratková slova	135
Opakování učiva o slovní zásobě a tvoření slov	137

V. Sloh

Popis	141
A. Popis uměleckých děl	141
B. Popis zákovských výrobků a pracovních postupů	149
C. Užití odborných názvů v popisu	153
Charakteristika	155
Výřah	163
Žádost	168
Pozvánka	170
Vyhláška	172
Životopis	173
Vypravování	176
Stlinutí o slohu	186

učebnice	třída	celkový počet ukázek	literární texty
Fortuna 1	7.	39	20
	8.	26	7
Fortuna 2	7.	50	38
	8.	74	53
Jinan	7.	36	19
	8.	65	35

Porovnání učebnicového uměleckého textu s jeho knižní předlohou:

ROBINSON CRUSOE

Fortuna 1 (str. 89):

Zvedl se prudký vítr. Liják protrhl banánové listy na slunečníku. Robinson promokl od hlavy k patě. Zablesklo se, zarachotil blesk. Robinson běžel ke kraji houštiny. Přimo nad ním zaplálo prudké světlo. Země se otřásla dunivou ranou. Robinson vlezl do křoví. Za chvíli ucítil zápach kouře a uslyšel podivný praskot. Uviděl hořící trávu a keře, které se vznítily od stromu, který předtím blesk zapálil a rozpoltil.

Oheň se šířil po celém svahu hory.

Robinson Crusoe v překladu J. V. Plevy (1. vydání, 1956, str. 73):

... Zvedl se prudký vítr. Liják brzo proděravěl suché banánové listy na slunečníku. V několika minutách byl Robinson promočený od hlavy až k patě. Blesk stíhal blesk a hrom nepřestával rachotit. Robinson, nedbaje hustého křoví, nedbaje ostnů, běžel ke kraji houštiny. Náhle přímo před ním zaplálo prudké světlo blesku a hned nato se země otřásla dunivou ranou. Robinson zalezl do křoví. Za chvíli ucítil zápach kouře a uslyšel podivný praskot. Vylezl z křoviska a spatřil, že nějakých dvacet kroků před ním hoří vysoká tráva a keře.

Blesk sjel do stromu, rozpoltil jej a zapálil. Od hořícího stromu se vznály keře i tráva. Oheň se rychle šířil.

Robinson běžel vzhůru a zastavil se až po padesáti krocích u velikého balvanu. Déšť přestal, zato však zesilovala vichřice. Oheň se šířil po celém svahu hory...

Porovnání učebnicového uměleckého textu s jeho knižní předlohou

KLAPZUBOVA JEDENÁCTKA

Fortuna 2 (str. 35)

Na Letnou byl takový nával, že vojsko musilo vytáhnout *a* uzavřít ulice. Všechny zápasy byly odřeknuty, *aby* každý mohl vidět Klapzubovu jedenáctku. Přijela na Letnou v autobuse. Starý Klapzuba seděl u šoféra *a* koukal po lidech. Odvedl své kluky do šatny, počkal u nich, až se převlékli, *a* pak povídal: „Tak co, kluci, nandáme jim to?“ „Nandáme!“ řekli kluci *a* šli na hřiště. Tátu uvedli dva výboři do lóže, kde seděl pohromadě s pražským starostou, policejním ředitelem *a* ministrem financí. V lóžích je zakázáno kouřit, *ale* když starý Klapzuba vytáhl fajfku, mrkl policejní ředitel na policajty, že jako tenhle pán si tady může zakouřit. Zatím se na hřišti strhla velká rvačka mezi fotografy, *protože* každý chtěl mít snímek Klapzubovy jedenáctky *a* na hřiště se jich přihrnulo s aparáty asi šedesát.

E. Bass (21. vydání, 1981, str. 11)

... Na Letnou byl takový nával, že vojsko musilo vytáhnout *a* uzavřít ulice, všechny zápasy byly odřeknuty, aby každý mohl vidět Klapzubovu jedenáctku. Přijela na Letnou v autobuse. Starý Klapzuba seděl u šoféra *a* koukal po lidech. Odvedl své kluky do šatny, počkal u nich, až se převlékli, *a* pak povídal:

„Tak do, kluci, nandáme jim to?“

„Nandáme!“ řekli kluci *a* šli na hřiště. A tatú uvedli dva výboři do lóže, kde seděl pohromadě s pražským starostou, policejním ředitelem *a* ministrem financí. V lóžích je zakázáno kouřit, *ale* když starý Klapzuba vytáhl fajfku, mrkl policejní ředitel na policajty, že jako tenhle pán si tady může zakouřit. Zatím se na hřišti strhla velká rvačka mezi fotografy, *protože* každý chtěl mít snímek Klapzubovy jedenáctky *a* na hřiště se jich přihrnulo s aparáty asi šedesát...

Porovnání učebnicového uměleckého textu s jeho knižní předlohouSATURNIN: **Jinan**

Saturnin se tehdy stal hrdinou dne a vážnější čtenáři novin kroutili nad jeho počínáním hlavou.

V noci na neděli 6. srpna vnikl do vily profesora Ludy neznámý lupič a pokusil se vylomit pancéřovou schránku na zlatnické starožitnosti. Nežli mohl schránku otevřít, byl vyrušen domácím zaměstnancem p. Saturninem. Co se pak mezi dvěma muži událo, je předmětem vyšetřování. Když se policie dostavila na místo činu, našla lupiče v hlubokém bezvědomí s velkou tržnou ránou na hlavě. Pan Saturnin tvrdil, že se lupič zranil sám řemdihem ze sbírek zbraní profesora Ludy. Lupič se v nemocnici probрал k vědomí, ale podle výpovědi zapomněl své jméno. Podle předběžného vyšetřování se zdá, že se událost zběhla takto: Vyrušený lupič se pokusil zastrašit p. Saturnina ostře nabitým revolverem, ale p. Saturnin mu zbraň vyrazil z ruky a vyhodil ji oknem do zahrady. Potom pronesl p. Saturnin delší řeč, ve které se snažil vyložit lupiči, že boj dvou nestejně vyzbrojených soupeřů není fér. Přinutil ho, aby si vzal ze stěny zbraň, kterou lupič popisuje jako tyč skoulí na řetěze. Sám si vzal také takovou. Po jakýchsi zmatených formalitách došlo k boji, ve kterém byl lupič zraněn. Zraněný nevylučuje možnost, že si tržnou ránu na hlavě způsobil sám. Říká, že ten nástroj šlo těžko ovládat a že několikrát se stěžl uhnul roztočené kouli své vlastní zbraně. Navíc měl po celý zápas strach, že rozbije lustr.

Z. Jirotko

... Saturnin se tehdy stal hrdinou dne a vážnější čtenáři novin kroutili nad jeho počínáním hlavou. Ostatně mám zde ten výstřížek:

Vzrušující příhoda s lupičem. V noci na neděli 6. srpna vnikl do vily historika a sběratele prof. Ludy neznámý lupič a pokusil se vylomit pancéřovou schránku, v níž prof. Luda uschovává některé cenné zlatnické starožitnosti. Nežli mohl schránku otevřít, byl vyrušen domácím zaměstnancem p. Saturninem. Co se pak mezi oběma muži událo, je předmětem vyšetřování. Když se totiž policie, povoláná telefonicky, dostavila na místo činu, našla lupiče v hlubokém bezvědomí s velkou tržnou ranou na hlavě. Pan Saturnin vypovídal poněkud neobvykle. Tvrdil, že lupič se zranil sám, a to řemdihem ze sbírek zbraní profesora Ludy. Na této podivné výpovědi umíněně trval. Lupič se v nemocnici probрал k vědomí, ale tvrdí, že zapomněl, jak se jmenuje. Podle předběžného vyšetřování se zdá, že se událost zběhla takto: vyrušený lupič se pokusil zastrašit p. Saturnina ostře nabitým revolverem. Pan Saturnin mu zbraň vyrazil z ruky a vyhodil ji oknem do zahrady, kde byla později nalezena. Potom pronesl p. Saturnin delší řeč, ve které se snažil vyložit lupiči, že boj dvou nestejně vyzbrojených soupeřů není fér. Přinutil ho, aby si vzal ze stěny zbraň, kterou lupič popisuje jako tyč a kouli na řetěze, a sám si vzal také takovou. Po jakýchsi zmatených formalitách došlo k boji, ve kterém byl lupič zraněn. Zajímavé je, že zraněný nevylučuje možnost, že si tržnou ránu na hlavě způsobil sám. Říká, že ten nástroj šlo velmi těžko ovládat a že několikrát se jen taktak uhnul roztočené kouli své vlastní zbraně. Mimoto prý měl po celý zápas hrozný strach, že rozbije lustr...

Porovnání výkladových textů k tématu SLOVO a jeho význam:

Uvádíme doslovný opis výkladových celků a zachováváme členění textu:

Fortuna 1 (7.tř., s. 41-42)

Slovo je základní jednotkou slovní zásoby. Má svou formu - většinou jde o skupinu hlásek, zřídka o hlásku jednu - kterou můžeme vyslovit nebo napsat. Tato forma má svůj význam, označuje (pojmenovává) nějakou skutečnost. Slova vstupují v jazykových projevech do vzájemných vztahů a některá z nich svou formu obměňují, tj. při stejném **věcném významu** nabývají různých **významů mluvnických**: *Zavolej sestru. Věř sestře. Zajdi za sestrou. Přišel se sestrou. Posadil se vedle sestry.*

Věcný význam slov zachycují slovníky. Dovedeme ho popsat, vysvětlit: *sestra* = 1. sourozenec ženského pohlaví, 2. zdravotnická pracovnice, 3. označení a oslovení členky některých organizací, 4. řádová sestra, jeptiška, řeholnice.

Mluvnické významy odlišují jednotlivé tvary téhož slova: *sestru* - podstatné jméno konkrétní, obecné, rodu ženského, číslo jednotné, 4. pád, *sestře* - ... 3. p. atd.

Určení slovního druhu, uvedení některých mluvnických významů a také **slohové zabarvení** daného slova jsou rovněž součástí slovníkového hesla. Rozlišujeme slova **slohově neutrální** a slova **se slohovým zabarvením (příznakem)**.

Slova slohově neutrální: *sestra, vítr, slunce, pomáhat, před, společně*

Slova slohově zabarvená:

hovorová - *koukat, být ve formě, prima*

knižní - *prahnout (po poznání), ježto, berně*

odborná - *ventil, součin, pád*

publicistická - *bojovat o hlasy voličů, tiskovka*

básnická - *oř, blyskotný, vesna, zora*

Některé skutečnosti pojmenováváme spojením dvou nebo více slov. Takovému ustálenému spojení slov označujícím jednu skutečnost říkáme **sousloví**: *věta jednoduchá, podstatné jméno, kyselina sírová, jednosměrná ulice, městská hromadná doprava, dvoucestný ventil, symfonická báseň*. V běžně mluvených projevech se často místo sousloví užívají pojmenování jednoslovná, která byla utvořena na pozadí pojmenování víceslovného: *osobní vlak* - *osobák*, *osobní rekord* - *osobák*, *jednosměrná ulice* - *jednosměrka*.

Fortuna 2 (7. tř., s. 111 a 112)

Slovo je skupina hlásek (zřídka hlásky jedna), která má v jazyce zřejmý význam, označuje nějakou skutečnost (*z, vesmír, ubíhají, okrouhlý*).

Následuje krátký úkol s poučením:

Důležitým znakem slova je *s a m o s t a t n o s t*, Projevuje se v tom, že slova můžeme ve větě přemísťovat a v psaném projevu je píšeme odděleně.

Po dalším úkolu následují další stručná poučení proložená úkoly:

Slovo může mít **význam věcný** (obsahový) a mluvnický. Věcné významy slov zachycuje slovník.

Slova patří k některému slovnímu druhu a ta, která jsou ohebná, vyjadřují rod, číslo, pád, osobu, čas aj. To jsou **významy mluvnické**.

Některé skutečnosti nepojmenováváme jedním slovem, ale spojeví slov. Ustálenému spojení slov s jedním významem říkáme **sousloví**, např. *kyselina sírová, pravý úhel, podstatné jméno, otakárek fenyklový, České Budějovice*.

Jinan (7.tř, s. 26, 27, 28, 29)

Slovo je skupina hlásek /nebo jedna hláska/, která má v jazyce zřejmý význam, označuje nějakou skutečnost.

Rozlišujeme jednak **význam věcný** = co slovo znamená, najdeme ho ve slovníku, jednak **významy mluvnické** = např. rod číslo, pád, osoby, čas aj. slov ohebných.

Slova mohou být jednoznačná, tj. mají jeden význam /Krkonoše, zítra/ **nebo mnohoznačná**, tj. mají více významů /hlava, koruna/.

(POZN. učebnice F1 a F2 mají poučení o jednoznačných a mnohoznačných slovech v samostatné kapitole)

Po 3 úkolech (vztahujících se ke sl. mnohoznač. a jednoznač.) následuje kratičké poučení:

Rozlišujeme význam základní a význam přenesený.

Další cvičení procvičuje předchozí vyjádření a následuje poučení (opět stručné) o přeneseném významu slova (metafora, metonymie + příklady).

Po několika cvičeních přichází další výkladová část:

Některé skutečnosti nepojmenováváme jedním slovem, ale spojením slov. **Ustálenému spojení slov s jedním společným významem říkáme sousloví.** Např.: *Mladá Boleslav, podstatné jméno, španělský ptáček, vlčí mák.*

Autorky zařazují i poučení o termínech:

V odborném vyjadřování užíváme slov s přesným významem. Jsou to odborné názvy neboli termíny. Termíny nemají nikdy citové zabarvení. Jsou jednoslovné, častěji však mají podobu terminologického sousloví.

V závěru lekce se pod heslem OPAKUJEME objeví ještě tyto definice:

Slova, která stejně znějí, ale mají různý význam, jsou homonyma.

Slova, která mají stejný nebo podobný význam, jsou synonyma.

Slova s opačným /protikladným/ významem jsou antonyma.

Výchozí text (vypravování, populárně naučný text)

učebnice	třída	konkréta	abstrakta
Fortuna 1	8.	71%	29%
Fortuna 2	8.	65%	35%
Jinan	8.	64%	36%

Výkladový text

učebnice	třída	konkréta	abstrakta
Fortuna 1	8.	30%	70%
Fortuna 2	8.	25%	75%
Jinan	8.	41%	59%

učebnice	třída	Počet slov ve větě	
		výkladový text	vyprávěcí text
Fortuna 1	7.	30	11
	8.	20	14
Fortuna 2	7.	20	15
	8.	16	11
Jinan	7.	11	11
	8.	12	13

Počet výkladových textů, ukázek (literárních, populárně naučných,...) určených k procvičování učiva, úkolů a cvičení v kapitolách Odvozování (7. tř.) a Souvětí podřadné a souřadné (8. tř.)

učebnice	třída	výklady	ukázky	cvičení a úkoly
Fortuna 1	7.	16	7	51
	8.	8	3	8
Fortuna 2	7.	4	1	34
	8.	19	7	25
SPN	7.	4	1	32
	8.	15	10	23
Jinan	7.	4	2	13
	8.	8	6	20